

2. Теоретико-методологічні засади формування стратегії держави в перехідній економіці

2.1. Чинники формування та реалізації економічної стратегії держави в економіці перехідного типу

2.1.1. Базисні завдання державної стратегії в ринковій економічній системі

Діяльність суб'єкта стратегії невіддільна від суспільної системи, у якій вона відбувається, і до якої він належить. Суспільна система є системою найвищого ступеня складності. Характеристики цієї складності та взаємозв'язку її елементів в термінології співвідношення базису (виробничих відносин) та надбудови (яка наближено відповідає нині поширеному терміну «інститути») глибоко опрацьовані К. Марксом та Ф. Енгельсом і були надалі розвинуті в рамках саме марксистської теорії. Зокрема, описуючи суспільну систему, К. Маркс в «Економічних рукописах 1857-1859 рр.» характеризував її як *органічну*⁶⁵. Основними характеристиками органічно цілісної системи є тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість усіх її частин, елементів і ланок, наявність особливих підсистем регулювання, самоорганізації та самоуправління, проходження різних стадій розвитку - від зародження до розкладу. Органічна система існує настільки, наскільки вона діє - саморухається, самовідтворюється, саморозвивається. Вона є інтегративною, кожен з її елементів є частиною цілого і не існує поза системою. В основі такої системи, як і будь-якого організму, лежить обмін речовин між нею і природою (або із зовнішнім середовищем - в більш широкому розумінні), опосередкований внутрішнім обміном речовин⁶⁶.

Як видно з наведеного визначення, методологія розгляду суспільної системи як органічної досить тісно переплітається із сформульованою у попередньому розділі методологією стратегічних досліджень в економічній сфері.

Органічність суспільно-економічної системи, описана К. Марксом, є визнаною в працях багатьох представників інших шкіл суспільної науки. Так, Ю. Ольсевич⁶⁷ виділяє шість переплетених сфер життєдіяльності суспільства: продуктивні сили, екологія людини, економічна, соціальна, політична та ідеологічна сфери. Змінам у цих сферах притаманний, на його думку,

⁶⁵Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. - М.: ГИПЛ. - т.46, ч.1, С.229.

⁶⁶Юджин А. Метод исследования системы производственных отношений в «Капитале» К.Маркса. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. - С.32-33.

⁶⁷Ольсевич Ю.Я. К проблеме общественных деформаций // Экон. науки. - 1992. - № 1. - С. 66-74.

компенсаторний характер: деформація однієї з них викликає деформації інших при збереженні «деформованої рівноваги». Основний принцип життєстійкості суспільно-економічної системи, за Ю. Ольсевичем, - її відповідність етнопсихологічним традиціям: людина не може бути органічно включеною до системи, яка суперечить її природі і її моралі - вони неодмінно відкидають одна одну.

Механізми функціонування органічної системи добре опрацьовані теорією менеджменту. Згідно з нею, органічна система - це організація, яка спирається на адаптивну здатність індивідів, зазвичай в рамках децентралізованого середовища, яке заохочує вільні потоки комунікацій та тенденції до прийняття рішень про співпрацю»⁶⁸. Органічна система більш універсальна за завданнями, їй властиві децентралізація контролю та влади, переважно горизонтальна комунікація. Завдання системи визначаються через взаємодію членів організації⁶⁹.

Основними характеристиками суспільної системи як органічно цілісної, за К. Марксом, є самодостатність, саморегульованість і самовідтворюваність. Перша характеристика досягається за визначенням, оскільки при розгляді до уваги береться весь комплекс суспільних відносин. Характеристики саморегульованості і самовідтворюваності спираються на такі невід'ємні властивості суспільства, як потреба (біологічна характеристика) та діяльність (видова характеристика людини). У будь-якій суспільній системі потреба реалізується в діяльності, знаходячи для цього відповідний стану цієї системи механізм, оскільки за допомогою суспільної системи людина, власне, й реалізує свою видову сутність. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що суспільна система є органічною як така. Такий висновок має значну методологічну вагу, оскільки висуває якісно нові вимоги до інструментарію дослідження конкретних соціально-економічних систем, **доводить об'єктивну необхідність застосування методології стратегічних досліджень при аналізі системних проблем суспільного (зокрема соціально-економічного) розвитку.**

Особливо важливий вказаний підхід при аналізі перехідних суспільних систем. Різкі зміни у стані їх елементів неодмінно викликають компенсаторну реакцію, яка має бути передбачена і врахована. На думку дослідників⁷⁰, при досягненні критичних значень деяких параметрів суспільна система реагує навіть на найменше збудження резонансним чином. Водночас традиційні важелі економічної тактики вельми часто демонструють свою недієвість.

Розуміння органічності суспільної системи помітно і в концепції «господарського порядку», яка була покладена в основу теорії соціального ринкового господарства А. Мюллера-Армака, Л. Ерхарда, В. Ойкена. Сам

⁶⁸Hunsaker, Phillip L., Cook, Curtis W. Managing organizational behavior. - USA: Addison-Wesley Publishing Company, 1986. - P.538.

⁶⁹Organizational Behavior (Richard M. Steers, J. Stewart Black. - N.Y.:HarperCollins College Publishers, 1994. - P.368.

⁷⁰Суспільні закони та їх дія. - К.: Наук.думка, 1995. - С.122.

В. Ойкен господарський порядок визначав як «сукупність реалізованих форм, в яких... протікає повсякденний економічний процес»⁷¹. Нині дослідники дають більш складне визначення порядку як «взаємопов'язаної єдності правил, норм та звичаїв господарювання, інститутів, які забезпечують їх дотримання, форм та механізмів взаємодії суб'єктів економічного життя, регулювання економіки державою та іншими організованими структурами»⁷².

Найціннішим в концепції «господарського порядку» є те, що вона ґрунтується на принципі єдності форм регулювання економіки та форм господарювання. Відтак ринок і держава сприймаються не як дві відокремлених системи, а як дві частини однієї системи, що дозволяє розглядати економічну стратегію безпосередньо як суспільний феномен, включений в органічну суспільну систему. З огляду на те, що економічна поведінка суб'єкта обумовлена формами його взаємодії з іншими суб'єктами, закріпленими у відповідній інституційній системі, саме господарський порядок суспільства (його інституційна структура) відіграє визначальну роль у формуванні раціональності економічної поведінки⁷³. Рішення суб'єктів господарювання приймаються на базі та під впливом господарського порядку. Відтак **завдання держави - впорядкувати загальні правила господарювання так, щоб досягти найвищої ефективності рішень, що приймаються, в рамках всього народного господарства.**

Постає логічне питання щодо коректного визначення рамок окремої суспільної системи. Дійсно, у зв'язку з наростанням процесів глобалізації істотно зростає кількість і змінюється якість екзогенних параметрів, що впливають на систему. Проте, на нашу думку, рамки суспільної системи все ж таки визначаються межами, в яких є чинним комплекс її елементів. Сьогодні ці межі, як правило, збігаються з національними кордонами. Тому скоріше варто говорити про *уніфікацію* в процесі глобалізації низки деяких ендогенних чинників розвитку суспільних систем у сфері інституційних відносин. Водночас, продуктивні сили як матеріалізовані, а, отже, значно більш інерційні системи відносин, зберігають значну індивідуальність. Як буде показано далі, це закладає підвалини суттєвих суперечностей, які у низці випадків набувають характеру антагоністичних.

Механізми саморегуляції в рамках господарського порядку, притаманного ринковій економічній системі, є предметом численних наукових досліджень. Як зазначає лауреат Нобелівської премії з економіки Ф. фон Хайек, ринок відіграє координуючу й об'єднавчу роль, це єдиний доступний спосіб отримувати інформацію, яка дозволяє індивідам судити про порівняльні переваги того або іншого споживання ресурсів. Як результуюча сила ринок

⁷¹Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М.: Прогресс, 1995. - С.468.

⁷²Гутник В.П. Политика хозяйственного порядка в Германии. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - С.10.

⁷³Дементьев В.В. Неравновесная власть и экономическое поведение в переходной экономике // Економіка промисловості. 1999. № 1. С.17.

використовує більше інформації, ніж та, якою може володіти будь-який індивід⁷⁴.

Ринкове середовище має чітку субординовану структуру, кожний елемент якої відіграє визначену функціональну роль. Ключовим елементом середовища дії ринку є гроші, які у функції міри вартості здійснюють передачу інформації про потреби і можливості економічних суб'єктів, суспільну оцінку індивідуальних зусиль, опосередковують рух ресурсів, забезпечують наповненість мотиваційної системи. Для владних суб'єктів рух грошей виступає також способом передачі управлінської інформації. На грошову систему спирається фінансова, що опосередковує самовідтворення суспільної системи, здійснює генетичний зв'язок і є об'єктом стратегічного впливу суб'єктів економічної влади. Бюджетно-податковий механізм встановлює ступінь участі окремих економічних суб'єктів у фінансуванні суспільних потреб і є безпосереднім засобом реалізації економічної політики держави, причому владні дії останньої підпорядковано вартісним категоріям лише опосередковано, а отже, вони певною мірою виходять за рамки власне ринкової економіки.

Функціонування згаданих систем розгортається у певній економічній структурі. Технологічна складова економічної структури відбиває рівень розвитку і структуру продуктивних сил і являє собою погалузеву і повиробничну структуру виробництва, витрат, доходів і цін. Інституційна складова відбиває стан виробничих відносин і передбачає певну структуру власності, інститутів з узгодження інтересів тощо.

Екзогенні чинники соціально-економічної системи впливають через валютні відносини, зовнішню торгівлю, міжнародний рух капіталів, інші форми зовнішньоекономічних відносин. Роль таких чинників в останні десятиріччя у світі значно зросла, причому згадані відносини часто виступають носіями управлінського впливу стратегічних суб'єктів міжнародного масштабу.

Описане ринкове середовище забезпечує виникнення на базі відносин власності певної ієрархії потреб до входження у виробничі відносини попиту чи пропозиції, саморегулювання на ринках ресурсів і самовідтворення шляхом керованого стратегіями владних суб'єктів механізму акумуляції й використання вільних ресурсів. Як вказує Ф. Хайек, «кожний індивід стає ланкою в численних ланцюгах передачі, і по цих ланцюгах він отримує сигнали, які дозволяють йому пристосовувати свої плани до обставин, яких він не знає»⁷⁵.

Визначальною ознакою ефективного власника є його спроможність формувати та реалізовувати стратегію, орієнтовану на стабільне відтворення та довгостроковий розвиток в умовах конкурентних ринкових відносин. При цьому успішна стратегія на рівні суб'єкта господарювання повинна передбачати такі складові:

⁷⁴Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность.: Ошибки социализма. - М.: Новости, 1992.

⁷⁵Там само. - С.147.

- вірний вибір типу конкурентної стратегії (ідентифікацію наявних та перспективних конкурентних переваг, встановлення пропорції цінових та нецінових переваг, стратегію формування ринку та роботи з покупцями тощо);
- встановлення адекватних інструментів підвищення якості продукції (відповідність вимогам конкуренції, міжнародним нормам і стандартам, вимогам споживачів, стимулювання технологічної дисципліни виконавців, оптимізація співвідношення «ціна-якість»);
- досягнення злагодженості в управлінні підприємством (побудова цілісної системи стратегічних цілей, завдань, пріоритетів та інструментів їх реалізації, оптимальне управління ресурсами компанії, координація зусиль її складових та інші «стандартні» завдання менеджменту);
- забезпечення належного економічного аналізу (з метою виявлення точної ефективності роботи, імовірних непродуктивних втрат, прогнозування динаміки компанії, аналізу та прогнозування ситуації на ринках, врахування, особливо великими компаніями, імовірного впливу змін у державній економічній політиці);
- забезпечення відповідної трудової мотивації (відбору персоналу, створення стимулів до ефективної продуктивної праці та прямого зв'язку доходів працівників з результатами їхньої роботи, а також мотивації до підвищення рівня кваліфікації).

Зазвичай основна частина відтворювальних процесів відбувається під впливом об'єктивних економічних законів, що втілюються через діяльність економічних суб'єктів нижчих рівнів - економічні стратегії підприємств і об'єднань.

Надмірне зростання впливовості економічних стратегій окремих економічних суб'єктів складає загрозу цілісності економічної системи та процесам суспільного відтворення. Різне спрямування інтересів громадян, підприємств, організацій та об'єднань може зорієнтувати їх на пошук власної економічної вигоди за рахунок нехтування державними інтересами.

Слід принагідно зазначити, що нерівнозначність діяльної сили економічних суб'єктів призводить до того, що об'єктивне для суб'єктів одного рівня може виявитись суб'єктивним для інших рівнів. У цьому разі дії суб'єктів з більш дієвою силою стають об'єктивною передумовою (екзогенними чинниками) в існуванні інших суб'єктів. Отже, в сучасному суспільстві суб'єкт сприймає здійснювані іншим суб'єктом владні дії як протидіючу об'єктивну силу. Заходи економічної політики держави, зокрема, є екзогенними чинниками стратегій суб'єктів господарювання.

Тому, з нашої точки зору, головною функцією державної стратегії, загалом, є впровадження схеми суспільної поведінки, яка сприятиме пошуку компромісу між інтересами економічних суб'єктів і пріоритетами, завданнями, напрямками економічної стратегії держави. **Державна економічна стратегія має забезпечити кваліфіковане комбінування децентралізованих за своєю суттю дій суб'єктів господарської діяльності.** Економічна стратегія виробляє правила та прийоми, які забезпечують економічну ефективність досягнення стратегічних цілей; правила й прийоми досягнення стратегічних цілей, які базуються на формуванні зацікавленості усіх учасників процесу

розробки та реалізації стратегічної програми в ефективному досягненні цих цілей⁷⁶. Таким чином, **державна політика надає стихійному розвитку певної організованості, координуючи дії окремих суб'єктів і груп.**

Держава є потенційно найпотужнішим владним суб'єктом. Гарантія цього - відповідне місце в інституційній системі, що може забезпечуватися наявністю власності, правовою системою, комплексом неформальних угод та відносин тощо. **Відтак побудова стратегії держави відіграє визначальну роль у суспільно-економічній системі.**

Зокрема, російський дослідник Б. Кузик наголошує: «обов'язок держава - всеосяжне й довгострокове бачення, прийняття стратегічних рішень з урахуванням усіх можливих їх наслідків. Якщо держава не виконує ці функції, вона стає небезпечною і для суспільства, і для підприємців»⁷⁷. При цьому до основних цілей стратегії Б. Кузик відносить:

- консолідацію ресурсів суспільства;
- визначення завдань;
- реалізацію потенціалу об'єкта стратегії;
- формування партнерства при реалізації стратегії⁷⁸.

Подібний підхід застосовує також І. Жиляєв, який відносить до основних функцій стратегічного програмування:

- чітке визначення ідеології уряду, встановлення реалістичних цілей та завдань, термінів, які відповідають ресурсам та можливостям;
- встановлення консенсусу з приводу пріоритетів діяльності уряду, інформування про цілі й завдання уряду;
- забезпечення найбільш ефективного використання наявних ресурсів;
- визначення критеріїв оцінки результатів та механізмів внесення необхідних змін⁷⁹.

Звертаючись до організаційних засад формування стратегії держави, В. Тертичка відносить до її функцій наступні:

- розуміння динаміки і спрямованості подій;
- спадкоємність політики;
- утвердження суспільної довіри до влади;
- консолідація політичних сил;
- розстановка орієнтирів і пріоритетів для поточної діяльності та середньо- і короткострокових проектів;
- встановлення етапів просування до мети⁸⁰.

⁷⁶ *Экономическая стратегия фирмы*. Под ред. А.П.Градова. - С-Пб.: «Специальная литература», 1995. - С.115.

⁷⁷ *Кузык Б.Н.* Россия - 2050: стратегия инновационного прорыва. - М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2004. - С. 417.

⁷⁸ *Кузык Б.Н.* Россия - 2050: стратегия инновационного прорыва. - М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2004. С 442

⁷⁹ *Жиляєв И.* Опыт программирования деятельности правительства Украины // Общество и экономика. - 2004. - № 2. - С. 116-117.

⁸⁰ *Тертичка В.* Державна політика. Аналіз та здійснення в Україні. - К.: Основи, 2002. - С. 200-201.

Формування дієздатної системи координації інтересів визначається як першочерговий пріоритет державної політики і прибічниками теорії «господарського порядку». Сильна держава, на думку ордолібералів, характеризується ефективністю вирішення базових проблем: стабільності політичного устрою, стійкості господарського розвитку, безпеки та правопорядку, надання суспільних благ та забезпечення достатності державних доходів для реалізації цих функцій⁸¹. Отже, сила держави полягає у її здатності *створювати порядок*.

З точки зору колишнього віце-прем'єр-міністра та міністра фінансів Польщі, професора Гарвардського університету Г. Колодка, «... держава повинна залишатися активною у творенні економічної політики не як власник активів чи адміністратор державних компаній, але як архітектор інституційної взаємодії, гарант фінансових основ, інвестор до людського капіталу, фінансист розвитку інфраструктури та як менеджер глобальної інтеграції. Така роль держави, пише Г. Колодка, особливо - у постсоціалістичних перехідних економіках, вочевидь, зростатиме»⁸².

Кінець ХХ - початок ХХІ сторіччя відзначилися низкою якісно нових чинників розвитку суспільно-економічних систем. Відбувається відхід від односпрямованої, орієнтованої на технологічно-економічну ефективність, до багатоцільової соціально-гуманістичної моделі. Науково-технічний прогрес, зміна місця людини у виробництві й зростання частки розумової праці, яка потребує підвищення освітнього рівня та збільшення індивідуальної свободи, зростання загальної ефективності суспільного виробництва й певне послаблення безпосередньої залежності людства від природних умов існування призвели в останні десятиріччя до підвищення ролі позаекономічних чинників суспільно-економічного прогресу. Серед них - соціальні, політико-правові, морально-психологічні, культурно-етичні, природно-демографічні чинники. **Наростання суперечностей між суспільством і індивідом об'єктивно зумовило зростання гуманістичної спрямованості суспільних систем.**

Тому соціальна інфраструктура, яка включає органи підтримки і розвитку культури, освіти, виховання, систему охорони здоров'я і фізичної культури, пенсійного забезпечення та соціальної допомоги, політику зайнятості, сьогодні розглядається як обов'язкова умова повноцінного існування і розвитку суспільно-економічної системи. З 60-х років ХХ ст. соціальні видатки розглядаються не як непродуктивні витрати, а як інвестиції у сьогоденну та майбутню стабільність⁸³.

Одночасно на порядку денному постає проблема пошуку балансу між розвитком економічної і соціальної сфер. Сучасна економічна наука виво-

⁸¹Гутник В.П. Политика хозяйственного порядка в Германии. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - С.14.

⁸²Kolodko G. Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant // Transition. 1998. V. 9. # 3. - P.2.

⁸³Изменения в области социальной политики. Удовлетворение потребностей в 90-х годах. // Нью-Йорк: Издательство ООН, 1990. - С. 46.

дить рівень розвиненості соціальної сфери з досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, який має бути достатнім для того, аби після відповідної винагороди активним економічним суб'єктам залишалась частина продукту, якої вистачить для підтримання належного рівня життя пасивної частини населення. Обмеженням соціальної політики держави є співвідношення соціальних виплат з доходами працюючих суб'єктів, яке не повинне пригнічувати економічні стимули до праці. Рівень оптимального співвідношення залежить від діючої соціально-економічної моделі.

У процесі розвитку успіх концепції соціального ринкового господарства завдав значного впливу на модель функціонування навіть найбільш ліберальних економічних систем. Сьогодні у світі широко визнано, що сучасна модель економічного зростання характеризується, поряд з іншим, такими специфічними рисами, як:

- рівна важливість ролі усіх видів активів як складових національного багатства: фізичного, фінансового, природного та людського капіталу. Усі ці складові впливають на загальну продуктивність факторів виробництва. Відповідно, усі зазначені види капіталу потребують інвестицій;
- акцент на розподільчих аспектах зростання та рівному розподілі можливостей, рівний розподіл можливостей доступу до освіти, охорони здоров'я, культурних заходів тощо;
- акцент на інститути, які забезпечують ефективне управління, запобігання захопленню інститутів корпоративними інтересами еліт⁸⁴.

2.1.2. Особливості економічної стратегії в перехідних економіках

Перехід від командно-адміністративного до демократично-ринкового суспільного устрою є специфічним феноменом сучасної доби. Економічні системи, які знаходяться на етапі переходу від централізовано-планової до ринкової системи економічної координації, характеризуються значною нестабільністю. Вона обумовлена тимчасовим вакуумом економічної координації, який виникає після руйнування командних важелів впливу на економіку та до утворення дієвих механізмів ринкового саморегулювання та відповідних їм технологій нової державної економічної політики. Широко визнано, що значною мірою ця нестабільність сягає корінням планових економік, які, досягнувши певного етапу свого розвитку, вичерпали можливості економічного зростання при збереженні тих способів регулювання, що склалися, що спричинило наростання структурних диспропорцій. Водночас значна, або й переважна частина кризових чинників виникла внаслідок самого здійснення стратегій економічних перетворень, отже, має трансформаційний характер. Адже економічна система, яка знаходиться у стані трансформації від командно-адміністративних до ринкових відносин, характеризується

⁸⁴Thomas V., Dailami M. et al. Key to Less Poverty and Better Lives for All // Development Outreach. - Winter 2001. - p. 5.

значними об'єктивними особливостями, які зрештою, формують складові трансформаційної кризи⁸⁵:

- **значним впливом структурних факторів.** Ці фактори формують коефіцієнти основних макроекономічних рівнянь, які в класичній економічній теорії прийнято вважати незмінними. У результаті суттєво ускладнюється процес узгодження динаміки реального, грошово-кредитного і зовнішньоекономічного секторів;

- **недостатнім розвитком ринків.** Це створює серйозні перешкоди для встановлення цінової рівноваги на провідних ринках і об'єктивного визначення ефективності вкладення капіталів, формує дефіцит децентралізованої інформації для прийняття управлінських рішень;

- **розбіжностями між рівнями цін на національних і міжнародних ринках** (йдеться не лише про ціни на товари, але, насамперед, про ціни на ринках ресурсів - робочої сили, грошей, капіталу тощо), що призводить до досить жорстких деформуючих впливів глобалізаційних процесів на трансформаційні економіки;

- **слаборозвиненістю капіталу як фактора виробництва.** Це спотворює його ціну, значно зменшує мобільність. Дефіцит капіталу обмежує дію механізмів конкуренції і перешкоджає становленню стабільної і розгалуженої структури власності;

- **екстремальними випадками економічної динаміки.** Високі темпи інфляції, глибокий економічний спад і значне недозавантаження потужностей, значний надлишок трудових ресурсів та інші особливості зміщують дію макроекономічних моделей у «прикордонні», малодосліджені області, в той час як типові концепції економічного регулювання і прогнозування розроблені для незначних відхилень головних економічних індикаторів від рівноважних значень. Це закладає підвалини довгострокових інституційних деформацій.

Вищенаведені системні особливості перехідних економік утруднюють дію в них механізмів ринкового саморегулювання та ринкових важелів економічної тактики держави. Як наголошують В. Рокоча та Д. Мороз, закони внутрісистемного розвитку часто виявляються не ідентичними законам трансформаційного розвитку⁸⁶. В перехідних системах можуть діяти специфічні економічні закони перехідного періоду, або може набувати «нестандартного» вияву дія законів загальноприйнятого характеру, на які зазвичай покладається головна регуляторна місія.

По-перше, специфічного характеру набуває співвідношення між споживанням і заощадженнями. На розмір споживання, окрім рівня доходів, впливають також інфляційні очікування економічних суб'єктів та пропорції

⁸⁵ Тут і далі термін «трансформаційна криза» не несе негативного навантаження. Він лише використовується для описання комплексу об'єктивних суперечностей, які неминує виникати в ході економічної трансформації. - Я.Ж.

⁸⁶ Рокоча В., Мороз Д. До питання про вибір оптимального шляху ринкової трансформації // Економіка України. - № 9. - 1998. - С.54.

розподілу доходу. При значному недозавантаженні потужностей зростання доходів обумовлює синхронне збільшення заробітної плати і прибутку, тобто безпосередньо не впливає на зростання схильності до заощадження, характерного для прибутку більш, ніж для заробітної плати. Це ж дозволяє відзначити, що до **досягнення рівнем виробництва межі виробничих можливостей зростання доходів не характеризується зростанням питомої ваги заощаджень**. Як буде показано в наступному розділі, в Україні зростання доходів населення та заробітної плати супроводжувалося навіть зростанням схильності до споживання.

По-друге, в умовах нерозвиненої фінансової інфраструктури **обсяг інвестицій недостатньо залежить від величини віддачі на капітал**. На обсяг інвестицій значною мірою впливають структура фінансової системи, фінансовий стан підприємств, розмір їхніх доходів, платоспроможність, значний комплекс позаекономічних стимулів та ризиків тощо.

По-третє, не завжди спрацьовує теоретичний постулат про те, що зростання ВВП призводить до скорочення чистого експорту, оскільки імпорт збільшується швидше, ніж зростає експорт. Така закономірність характерна для випадків, коли завантаження потужностей сягає 80-90 %, як це має місце в розвинутих економіках, отже, виробництво сукупного продукту наближене до межі виробничих можливостей, і граничні витрати збільшення обсягів вітчизняного виробництва перевищують витрати імпорту аналогічної продукції. **В умовах значного недозавантаження виробництв зростання внутрішніх доходів цілком може покриватися збільшенням випуску на вітчизняних підприємствах**. Безумовно, збільшення доходів населення підвищує й попит на високоякісні сучасні товари, для освоєння яких потрібні значні інвестиції. Проте в основному йдеться про виробництво у традиційних галузях, насамперед - легкій, харчовій промисловості, сфері послуг, пропозиція в яких тривалий час була обмежена недостатнім обсягом споживчого попиту. Схожа ситуація спостерігається і щодо виробничого попиту, оскільки переважну частку у забезпеченні діяльності підприємств займають енергетичні, сировинні ресурси, нескладні інструменти, устаткування і комплектуючі національного виробництва. Досвід України показав, що економічне зростання 1999-2001 рр. супроводжувалося випереджаючим зростанням експорту та активним імпортозаміщенням. Ситуація змінилася лише наприкінці 2001 р., після вичерпання можливостей безінвестиційного імпортозаміщення та помітно погіршилася в період послаблення інвестиційної активності та зростання політичних ризиків 2005-2006 рр.

Вчетверте, очевидного вияву набуває поділ попиту на гроші на трансакційний та спекулятивний (відповідно, вертикальна і горизонтальна частини кривої попиту на гроші). На ділянці трансакційного попиту значні зміни процентних ставок призводять до незначних змін попиту, оскільки гроші виступають інструментом обороту вже інвестованого капіталу. На ділянці спекулятивного попиту, навпаки, невеликі коливання відсотка приводять до значних змін попиту на гроші, оскільки гроші використовуються безпосередньо як актив. В умовах, коли позичковий відсоток значно вище ре-

табельності в реальному секторі, виникає парадокс, коли вартість ресурсів для функціонування капіталу вище доходу від цього функціонування. У результаті підвищення відсотка впливає на собівартість продукції. Збереження високих фактичних кредитних ставок комерційних банків на тлі поетапного зниження облікової ставки НБУ у 2001-2007 рр. дає підстави стверджувати, що **українська грошова система поки що залишається на ділянці трансакційного попиту.**

В умовах невисокої еластичності попиту на гроші на перший план замість цінових факторів виходять структурні. Серед них - платоспроможність дебіторів і розходження між потенційним і платоспроможним попитом на кредити; проблема дотримання платіжної дисципліни і гарантування кредиту. У результаті дії структурних факторів виникає не передбачена «класичною» моделлю ситуація, коли нагромадження надлишкової ліквідності банків відбувається при значному потенційному попиті на кредити і сукупній пропозиції, значно нижчій від рівня межі виробничих можливостей.

Виходячи з раціональних орієнтирів поведінки, влада вдається до скорочення надлишкової ліквідності банків, чим обмежує їхню кредитоспроможність⁸⁷. Таким чином, стратегічний компонент монетаристської моделі макроекономічного регулювання не спрацьовує, оскільки зниження процентних ставок не встигає перевести попит на гроші до сегменту попиту на них як на інвестиційні активи. Тимчасом тактична складова у вигляді обмеження оборотів і внутрішнього попиту діє безпосередньо - пожвавлення в економіці призводить до збільшення трансакційного попиту на гроші, що в умовах низької монетизації економіки спричиняє збільшення позичкового відсотка. Через дефіцитність грошових ресурсів це зростання може завдавати суттєвого негативного впливу на інвестиції й економічне зростання.

По-п'яте, в традиційних макроекономічних моделях прийнято вважати, що збільшення державних витрат призводить до зростання процентних ставок, що, у свою чергу, викликає у відкритій економіці приплив капіталу і подорожчання національної валюти. Відбувається погіршення торгового балансу і скорочення внутрішнього попиту. Зменшення приватних інвестицій внаслідок зростання процентних ставок через боргове фінансування дефіциту бюджету одержало назву *«ефекту витіснення»*. Це дає прихильникам неокласичного підходу підстави говорити про *«надмірне державне споживання»* як чинник пригнічення приватної економічної, у тому числі - інвестиційної, активності.

Відмова від фінансування бюджету за рахунок кредитів, дійсно, вплине в перехідній економіці на процентні ставки, проте лише в напрямку запобігання їх зайвому зростанню. **В умовах відсутності значних міжнародних потоків капіталу немає підстав очікувати помітного впливу обмежувальної бюджетної політики на девальвацію, тоді як її вплив на скорочення ВВП через дію «ефекту мультиплікатора», відповідно до яко-**

⁸⁷Cuthbertson K. Macroeconomic Policy. The New Cambridge, Keynesian and Monetarist Controversies. Hong-kong: McMillan Press LTD. - 1983. - P.152

го попит з боку держави на ринку споживчих і інвестиційних товарів обумовлює збільшення доходів приватних суб'єктів господарювання, отже, відіграє стимулюючу роль, буде більш сильним. Тому скорочення бюджетних витрат виводить з-під контролю уряду керування попитом і зменшує дію вбудованого бюджетного стабілізатора. Необхідно також відзначити, що у випадку фінансування дефіциту бюджету засобами грошово-кредитної експансії зростання реальних процентних ставок не відбувається, та «ефект витіснення» не діє.

По-шосте, сучасні економічні теорії розраховані для аналізу та використання в умовах відкритої економіки. На думку теоретиків, *економіка є відкритою, якщо «держави не може запроваджувати в життя свою макроекономічну політику, ґрунтуючись на припущенні, що вона діє в закритій народногосподарській системі»*⁸⁸. Як відомо, так зване «неокласичне зрушення» в економічній теорії у 80-ті рр. минулого століття відбулося в розвинених країнах саме під впливом наростаючої інтернаціоналізації руху капіталів, коли ефективність бюджетно-податкових важелів економічної політики, на яких ґрунтуються основні положення кейнсіанства, почала різко спадати.

Проте в світлі вищенаведеного визначення перехідну економіку, особливо - на початкових етапах переходу, можна вважати відкритою лише частково. Держави у таких країнах, дійсно, не в змозі здійснювати незалежну макроекономічну політику, але часто не в силу впливу об'єктивних механізмів валютно-курсової компенсації через платіжний баланс, а через неспроможність протистояти впливу більш потужних стратегічних суб'єктів, орієнтованих на опанування недостатньо ефективно задіяних національних ресурсів цих країн. У результаті **виникає феномен «віртуальної відкритості»**, за якого на національну економічну політику накладаються обмеження, подібні до тих, що характерні для відкритих економік, проте практично відсутній регуляторно-коригуючий вплив на платіжний баланс і динаміку макроекономічних показників з боку міжнародних потоків капіталу. Зокрема, для малої відкритої економіки реальний позичковий відсоток звичайно прагне до середньосвітового, що обмежує спроможність рестриктивної монетарної політики. Між тим, в перехідній економіці через інституційні та структурні перешкоди залишається можливим збереження кредитного відсотка, суттєво вищого за ставку, яка застосовується на міжнародних кредитних ринках.

Як видно з вищенаведеного переліку, особливість трансформаційної кризи полягає в тому, що кризові чинники виникають не внаслідок накопичення внутрішніх суперечностей економічної системи, а як успадковані чи внаслідок зміни самої системи, отже, носять певною мірою надсистемний характер. Відповідно, **перехідна економічна система не містить внутрішніх механізмів, які забезпечують її повернення до стабільного стану (як**

⁸⁸ Филатов И. В. Концепции «открытой экономики»: интернационализация и макроекономическая политика государства. - М.: Наука, 1991. - С. 6

це, зокрема, спостерігається у «класичній» ринковій економіці), для здійснення економічної стабілізації дія традиційних ринкових механізмів саморегуляції є недостатньою і має бути доповнена системними зрушеннями. Як вказують у своєму фундаментальному дослідженні фахівці Інституту економічного прогнозування НАН України, перехідні економічні системи насправді здійснюють не перехід від однієї готової системи до іншої, а побудову генетично нової системи суспільно-економічних відносин⁸⁹.

Значна недосконалість ринкового середовища, яка виявляється в нерозвиненості й викривленому характері грошової системи, обмеженій мобільності ресурсів та слабкій фінансовій системі, нерациональності структури продуктивних сил, недосконалий законодавчій сфері тощо не дозволяє державі повною мірою ефективно контролювати наявні в країні ресурси. Водночас, і суб'єкти господарювання з тієї ж причини відчувають дефіцит інформації для побудови власної ефективної економічної стратегії. Актуальність наведеної суперечності різко зростає з огляду на те, що характерною особливістю перехідних економік є розбалансованість індивідуальних та групових інтересів, викликана розпадом встановлених раніше інститутів та інституційною недостатністю нової суспільно-економічної системи.

Зокрема, Г. Колодко відзначає такі аспекти інституційної недостатності в перехідній економіці:

- відсутність організаційної інфраструктури, яка властива ліберальній ринковій економіці;
- слабкість фінансових посередників, здатних ефективно розмістити активи;
- низький рівень комерціалізації державних підприємств до початку приватизації;
- некваліфікований менеджмент, нездатний забезпечити грамотне корпоративне управління в умовах дерегуляції економіки;
- відсутність інфраструктури для проведення політики розвитку конкуренції;
- слабка законодавча база та система судочинства, що призводить до несприятливих умов для виконання контрактів;
- нездатність місцевого управління вирішувати проблеми регіонального розвитку;
- відсутність неурядових організацій, які допомагають розвитку ринкової економіки⁹⁰.

Внаслідок цього економічні стратегії суб'єктів господарювання, що мають становити основу відтворення суспільної системи, потерпають від серйозних деформацій. Переслідуючи власні економічні інтереси (інтереси власного відтворення), суб'єкти входять у суперечність з інтересами інших

⁸⁹Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). За ред. В.М.Гейця. - К.: Логос, 1999. - 500 с.

⁹⁰Колодко Г. Уроки десяти лет постсоциалистической трансформации // Вопросы экономики. - 1999. - № 9. - С.22.

суб'єктів, як рівних собі в суспільній ієрархії, так і тих, що знаходяться на інших рівнях останньої. Фактично, трансформаційна криза пояснюється тим, що місце зруйнованої ієрархії планово-адміністративних відносин не одразу займає нова ієрархічна структура суб'єктів приватної економічної влади, створення якої потребує значного часу і певних умов.

В умовах нерозвиненого ринку переслідування стратегією економічних суб'єктів власних відтворювальних інтересів призводить до ігнорування низки інтересів національного рівня, до яких на перехідному етапі потрапляють структурна перебудова й оновлення виробництва, фінансово-бюджетна та монетарна стабільність, соціальне забезпечення тощо, та може набувати негативного і руйнівного для суспільства характеру. Тільки із становленням у країні відносно розвинутої ринкової системи економічні суб'єкти починають адекватно реагувати на сигнали ринку, формувати ефективні приватні економічні стратегії, і з'являється можливість застосовувати традиційні регулятори економічної стабілізації. Відтак значної ваги набуває потреба ретельного підбору засобів економічної тактики, які здатні реалізувати ефективну економічну стратегію держави. Ключове завдання держави, таким чином, полягає в побудові чіткої структури економічної стратегії - від базової мети до стратегічних пріоритетів та засобів економічної тактики.

Таким чином, **трансформаційна економіка являє собою специфічний об'єкт державної економічної стратегії**. Їй притаманна низка системних особливостей, серед яких:

- інституційна недостатність та мінливість виробничих відносин;
- втрата цілісності економічної системи;
- деструктивна мотивація господарюючих суб'єктів;
- поширення нелегітимних регуляторів економічної сфери;
- значний ресурсний дефіцит як держави, так і суб'єктів господарювання;
- порушення відтворювальних процесів мікрорівня та процесу суспільного відтворення⁹¹.

Зазначені особливості знижують ефективність саморегуляторних механізмів економічної системи, проте водночас закладають підвалини суттєвих диспропорцій та суперечностей в економічній стратегії держави. Ця суперечність становить один з визначальних парадоксів трансформаційного періоду. За таких умов саме послідовність, виваженість та обґрунтованість державної стратегії є ключовим чинником продуктивності перехідних процесів. Г. Почепцов, зокрема, схильний розглядати стратегію як певний «віртуальний ресурс», який може протягом певного часу компенсувати брак окремих ресурсів, необхідних для розвитку суспільства (фінансових, природних, людських тощо). Проте, зазначає автор, стратегія має бути спрямована на відновлення та відтворення, за можливістю, цих дефіцитних ресурсів⁹².

⁹¹ *Ивлева Г.* Трансформация экономической системы: обзор концепций и контуры общей теории // Общество и экономика. - 2003. - № 10. - С. 38.

⁹² *Почепцов Г.* Стратегія як мистецтво і особливий вид політики // Політичний менеджмент. - № 2. - 2004. - С. 7.

Вкрай важливим аспектом є пошук місця держави в новій економічній структурі, встановлення меж ефективності її втручання та їх динаміки. В перехідній економіці, як зауважує Я. Корнаї, держава часто виявляє надмірну активність, коли для цього немає достатніх підстав, та є пасивною в сферах, які потребують постійного чи тимчасового державного втручання⁹³. Держава як суб'єкт економічної стратегії й сама характеризується значною недосконалістю, особливо на початковій стадії трансформаційного процесу. Даються взнаки відсутність усталеної теоретико-методологічної бази, потужні політичні чинники, які часто перемагають економічні міркування в державній політиці, нестача коштів для здійснення регулюючого впливу і на розбудову контрольно-управлінських структур тощо. Суб'єкт економічної стратегії, зіткнувшись з труднощами ресурсного забезпечення реформ, починає застосовувати екстрені заходи щодо вирішення поточних проблем, які виникають, втрачаючи стратегічні орієнтири та послідовність стратегії реформ.

Нестабільній економічній системі властиві насамперед динамізм стратегічної мети, етапність у її постановці. Стратегічна мета держави на першому етапі трансформації - це побудова або відбудова ефективної економічної системи. На другому - забезпечення стабільного прогресу останньої та подолання відставання від рівня розвинених країн. Оскільки відповідно до цих етапів змінюється стан об'єкта та суб'єктів економічної стратегії, значні зміни відбуваються й у напрямках та завданнях економічної стратегії. Вочевидь, між елементами стратегії існує тісний взаємозв'язок, можливе їхнє переплетіння чи певний збіг. Отже, найпотрібнішою є властивість гнучкості елементів стратегії, що необхідна для їхнього пристосування до особливостей як об'єкта, так і суб'єкта стратегії.

Економічна трансформація є не лише заміною механізму економічної координації, але насамперед переведенням на ринкову основу відтворювального процесу⁹⁴. Доти, доки такого переведення не відбудеться, трансформаційний процес не може вважатися завершеним. У зв'язку з тим, що процеси суспільного економічного відтворення, так чи інакше, виявляються через відтворення на рівні економічних суб'єктів, економічна стратегія держави спрямовується, прямо чи опосередковано, на вплив на діяльність цих суб'єктів і формується відповідно до очікування їхньої раціональної реакції. Адже вбудовані регулятори економічної системи за своєю формою є діями економічних суб'єктів із переслідування власних економічних інтересів. Отже, **зміна системи економічної координації в перехідній економіці висуває на перший план забезпечення здатності приватних економічних суб'єктів розробляти та здійснювати власні ефективні економічні стратегії.**

⁹³Корнаї Я. Тенденции постсоциалистического развития: общий обзор // Вопросы экономики. - 1996. - № 1. - С. 5-16.

⁹⁴Бодров В.Г. Трансформація економічних системи: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. - К.: Видавництво УАДУ, 2002. - С.32.

Незалежне функціонування суб'єктів господарювання безпосередньо пов'язане із проблемою мотивів та стимулів їхньої діяльності. Відповідна мотивація впливає з інтересу незалежного економічного суб'єкта до самовідтворення та спонукає до якнайповнішого задоволення цього інтересу, виходячи з наявних ресурсних можливостей та оточуючого інституційного середовища. Потреба у всебічному зміцненні мотивів до ефективного використання наявних у суспільстві ресурсів та примноження національного багатства країни в ринковій економіці обумовлює необхідність пріоритетного розвитку підприємницької поведінки як головного рушія розвитку економічної системи.

Отже, теорія перехідного періоду потребує більш глибоких підходів, оскільки змушує зазирнути в суть усталених явищ та взаємовідносин, сформувавши методологію врахування їх мінливості. В перехідній економіці недостатньо просто встановлювати «рамкові умови» для конкуренції в розрахунку на те, що дія «конкурентного порядку» забезпечить ефективне функціонування економічної системи. Слід розібратися в суті умов та механізмів конкуренції та формування конкурентоспроможності. В. Бодров навіть пропонує застосовувати для аналізу перехідних суспільно-економічних процесів спеціалізовану галузь науки - «транзитологію» - «галузь суспільних знань, яка вивчає перехідні форми і стани суспільства, що перебувають у процесі динамічних змін, перетворень еволюційного, або революційного характеру»⁹⁵.

В нестабільній економічній системі суттєво зростає потреба в регулюючих та узгоджувальних діях держави. Поряд з традиційним забезпеченням умов для адекватної дії ринкових інститутів, держава в нестабільній економіці має, в умовах, коли малоефективність інституційної структури зумовлює значні труднощі передачі управлінських імпульсів держави іншим економічним суб'єктам, покласти на себе завдання *побудови інституційних засад* процесу економічного відтворення. Як наголошує Г. Колодко, «успішність функціонування новонароджуваної ринкової економіки більшою мірою залежить від інституційного устрою, ніж від економічної лібералізації»⁹⁶.

На думку багатьох дослідників економічної стратегії держави в перехідних економіках, «головна мета конструктивних зусиль в перехідний період - створити таку структуру національного господарства, яка, маючи у собі механізм самоорганізації, була би здатна досягти рівноважного стану, вийшовши із циклічної кризи у найкоротший час»⁹⁷. Або ж, розглядаючи дану проблему в контексті економічної теорії, «успіх трансформації визначається не темпами лібералізації та не лише «вірною» макроекономічною

⁹⁵Бодров В.Г. Трансформація економічних системи: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. - К.: Видавництво УАДУ, 2002. - С. 10.

⁹⁶Колодко Г. Глобализация и сближение уровней экономического развития // Вопросы экономики. - 2000. - № 10. - С. 11.

⁹⁷Чистілін Д. Проблеми самоорганізації в перехідній економіці // Економіка України. - № 3. - 2000. - С.59.

політикою, але й здатністю держави забезпечити сильні інститути, без яких ринкова економіка, якою б ліберальною вона не була, не працює»⁹⁸.

На жаль, найголовнішою характерною рисою економічної стратегії більшості перехідних економік на межі 80-х рр. та 90-х рр. під впливом в значній мірі суб'єктивних політичних чинників стало розмивання дійсної стратегічної мети - побудови дієздатної конкурентоспроможної економічної системи, та її підміна фрагментарними приватними цілями - лібералізацією, монетарною стабілізацією, приватизацією тощо. Відповідно значна частина стратегічних напрямів, необхідних для забезпечення реальної стабілізації економічної системи та тривкого економічного зростання, залишилась поза увагою.

В тих перехідних суспільствах, в яких держава відмежувалась від активних цілеспрямованих дій в економіці, загальне погіршення економічної стабільності було значно глибшим, тому навіть після 15 років трансформаційних процесів вони все ще належать до нестабільних економік. На жаль, саме до числа цих країн входять більшість держав колишнього СРСР, в тому числі - й Україна. У тих країнах Центральної та Південно-Східної Європи і Балтії, де проводиться послідовна державна політика, незалежно від її спрямування, трансформаційні процеси здобули успіх і логічно перейшли у стадію євроінтеграції. Між тим, навіть у цих успішних країнах експерти відзначають збереження значного рівня невизначеності та незавершеність переходу від відновлювальної до орієнтованої на розвиток моделі економічного зростання⁹⁹.

2.1.3. Забезпечення дієздатності приватних суб'єктів економічних стратегій

Як вказувалося вище, функціонування збалансованої системи економічних стратегій різних рівнів вимагає забезпечення раціональної та прогнозованої поведінки суб'єктів господарювання.

Успішна конкурентна стратегія підприємства повинна передбачати такі складові:

- вірний вибір типу конкурентної стратегії (ідентифікацію наявних та перспективних конкурентних переваг, встановлення пропорції цінових та нецінових переваг, стратегію формування ринку та роботи з покупцями тощо);
- встановлення адекватних інструментів підвищення якості продукції (відповідність вимогам конкуренції, міжнародним нормам і стандартам, вимогам споживачів, стимулювання технологічної дисципліни виконавців, оптимізація співвідношення «ціна-якість»);
- досягнення злагодженості в управлінні підприємством (побудова ці-

⁹⁸Евстигнеев Р.Н. Десять лет экономических реформ в странах Центральной и Восточной Европы // Россия и современный мир. - 2003. - № 2. - С. 77.

⁹⁹Slay B. Regional Economic Growth Prospects Through 2015 // Development & Transition. - 2006. - 3. - p. 2-5.

лісної системи стратегічних цілей, завдань, пріоритетів та інструментів їх реалізації, оптимальне управління ресурсами компанії, координація зусиль її складових та інші стандартні завдання менеджменту);

- забезпечення належного економічного аналізу (з метою виявлення точної ефективності роботи, імовірних непродуктивних втрат, прогнозування динаміки компанії, аналізу та прогнозування ситуації на ринках, врахування, особливо великими компаніями, імовірного впливу змін у державній економічній політиці);

- забезпечення відповідної трудової мотивації (відбору персоналу, створення стимулів до ефективної продуктивної праці та прямого зв'язку доходів працівників з результатами їхньої роботи, а також мотивації до підвищення рівня кваліфікації).

Низька ефективність економічної стратегії держави, структурні деформації середовища ринкової координації, значні дисбаланси розвитку національної економіки завдали суттєвого негативного впливу на стратегії суб'єктів господарської діяльності в Україні.

Чи не визначальний внесок у створення маси малоєфективних власників зробили неадекватні методи приватизації, яка здійснювалася здебільшого з формальною (роздержавлення) або фіскальною (фінансування дефіциту бюджету) метою, проте практично ніколи не виходила з критеріїв дійсного підвищення ефективності використання ресурсів, які знаходяться у розпорядженні приватизованого підприємства.

Відсутність економічних передумов реальної економічної свободи на ринках капіталів, грошей, товарів і послуг, робочої сили тощо призвела до кризи фінансів підприємств, істотного звуження місткості внутрішнього ринку, значного напруження в бюджетно-податковій системі, що вкрай ускладнило для більшості підприємств ведення самостійних відтворювальних процесів. Це призвело до погіршення конкурентного становища підприємств, перш за все - реального сектору економіки.

Прямими наслідками повільного формування ефективних власників стали збереження хронічної збитковості значної частини українських підприємств, низького сукупного фінансового результату економічної діяльності, низького рівня доходів найманих працівників та суб'єктів господарювання, диспропорцій економічного зростання, слабких темпів інвестиційної та інноваційної діяльності, що, зрештою, обумовлює низький рівень конкурентоспроможності національної економіки. Проте не менш небезпечним є й непрямий наслідок, який полягає у значному заниженні ефективності державної економічної політики. **Недостатня питома вага ефективних власників в національній економіці підштовхує державу до застосування адміністративних важелів управління, які, в свою чергу, перешкоджають становленню сучасних чинників конкурентоспроможності, адекватних глобалізованому економічному середовищу.**

Дієздатність суб'єктів господарювання як суб'єктів економічних стратегій має впливати з безпосередньої оцінки ними стану економічного середовища та прийняття на базі цієї оцінки оптимальних стратегічних та тактич-

них рішень. Як наголошує фахівець у галузі менеджменту К. Менар, «ключове питання економічного аналізу полягає в тому,.. щоб обдумати динамічну процедуру, яка дозволяє агентам, які виробляють плани на основі часткових та неповних знань, найкращим чином використовувати їхні ресурси»¹⁰⁰. Між тим, невпинне посилення потужності інформаційних потоків, яке, як це не парадоксально, супроводжується наростанням асиметричності доступу до інформації, робить імовірність раціональних дій суб'єктів господарювання навіть у збалансованих економіках проблематичною. Через те, що підприємства та об'єднання часто не мають достатніх обсягів необхідної інформації, їхні економічні стратегії є переважно недосконалими та незбалансованими, вступають у суперечність з економічною стратегією держави. Як доводить О. Носова, за умов асиметричності чи неповноти інформації поведінка економічних суб'єктів не лише є обмежено раціональною, але й може набувати недобросовісного характеру¹⁰¹.

Американський дослідник, прибічник теорії «обмеженої раціональності» Г. Саймон песимістично зазначає: «здатність людського розуму формулювати та вирішувати складні проблеми навряд чи можна порівняти за рівнем з проблемами, вирішення яких необхідне для об'єктивно раціональної поведінки в реальному світі»¹⁰². До концепції «обмеженої раціональності», за якої економічні суб'єкти є раціональними в міру своїх можливостей, схиляється також О. Вільямсон¹⁰³. Д. Канеман отримав у 2002 р. Нобелівську премію з економіки саме за спростування теорії раціональності людської поведінки та доведення першості впливу на прийняття рішень психологічних чинників¹⁰⁴.

Раціональна поведінка суб'єктів формується завдяки володінню ними повною та симетричною інформацією:

- фактичною (щодо того, що відбувається в політиці та економіці країни та світу в поточний момент);
- прогностичною (очікуваннями наступного розвитку подій, які спираються на офіційні заяви чи власні оцінки суб'єктів);
- аналітичною (оцінками взаємозв'язку явищ, які відбуваються, їхнього впливу на подальший розвиток ситуації, фактичного та потенційного впливу на діяльність суб'єкта).

Лише органічне поєднання цих трьох складових дозволяє суб'єкту господарювання сформувати підґрунтя для раціональної поведінки, що, в свою чергу, має забезпечити ефективність державного управління в економічній

¹⁰⁰Менар К. Экономика организаций. - М.: Инфра, 1996. - С.71.

¹⁰¹Носова О. Институциональная система в Украине: проблемы и перспективы развития (теоретический подход) // Ойкумена: Альманах сравнит. исследований полит. институтов, социально-эконом. систем и цивилизаций. - Выпуск 5. - 2007. - X., 2007. - С. 18.

¹⁰²Цит. за: Калинин Э., Чиркова Е. Концепция постклассической экономической рациональности // Вопросы экономики. - 1998. - № 5. - С. 71.

¹⁰³Pagano U. Veblen. New Institutionalism and the Diversity of Economic Institutions. - CASE-CEU Working Papers Series, 16, Warsaw, 1998. - p. 7.

¹⁰⁴Анцлионис Г., Зотова Н. Глобальный мир. Единый и разделенный. - М.: Международные отношения, 2005. - С. 409.

сфері. Між тим, на шляху цього поєднання постають суттєві проблеми, які стосуються як джерел інформації, так і її обробки.

Джерела інформації в ринковій економіці не обмежуються інформаційними повідомленнями та статистичними зведеннями. Ключовим положенням теорії раціональних очікувань є концепція «ефективних ринків», відповідно до якої головним джерелом інформації для формування і корекції очікувань є динаміка ринків, і насамперед - цін на них¹⁰⁵. Недосконалість ринків веде до недосконалості цін, що, відповідно, призводить до недосконалості інформації, якою володіють як суб'єкти господарювання, так і органи державного регулювання.

Безперечно, необхідно усвідомлювати, що досконалих ринків як таких в реальній економіці не існує. Врахування рівня недосконалості ринків та, як наслідок, асиметричності інформації є предметом окремого напрямку в економічній науці, причому зростання в останні роки уваги до нього (зокрема, присвоєння дослідженням у сфері асиметричності інформації декількох Нобелівських премій з економіки) свідчить про визнання значної недосконалості ринків навіть у розвинених країнах світу.

Для кожного конкретного етапу розвитку економічної системи необхідний визначений об'єм регулюючої інформації. У випадку, якщо ринкове середовище неспроможне забезпечити такий об'єм та через відсутність у цій економіці низки вбудованих механізмів стабілізації, що суттєво зменшує ефективність регулюючої дії економічних законів, завдання держави полягає у доповненні регулюючої інформації до тих обсягів, що є достатніми для забезпечення стійкого економічного зростання. Отже, **напрями державної економічної стратегії задля досягнення та підтримки відносної стабільності системи повинні забезпечувати принцип повноти економічних структур, тобто системної самодостатності відтворювальних циклів**¹⁰⁶.

Оскільки перехідні економіки характеризуються структурною недовершеністю, деформованістю і розбалансованістю основних ринків, практична складова раціональних очікувань не надає достатнього обсягу коректної інформації. Значна недосконалість основних ринків: грошей, капіталу, робочої сили тощо, характерна для нестабільних економік, неминучі цінні деформації на цих ринках призводять до викривлення ситуації й на значно більш досконалих товарних ринках. Відтак суб'єкти господарювання потерпають від дефіциту оперативної інформації щодо економічної ситуації, необхідної для прийняття ними управлінських рішень. Дефіцит інформації заповнюється припущеннями, які здійснюються на основі теоретичних положень та емпіричного досвіду.

Втім, навіть наявність достовірної інформації ще не є запорукою прийняття вірних управлінських рішень через проблеми її *обробки*. Суб'єкти

¹⁰⁵Филатов И.В. Концепции «открытой экономики»: интернационализация и макроэкономическая политика государства. - М.: Наука, 1991. - С.104

¹⁰⁶Майборода И.Т. Государственные монополии Франции. - К.: Наук. думка. - 1973. - 188 с.

господарювання повинні оволодіти належним чином навичками менеджменту в умовах ринкової економіки. Не можна залишати поза увагою й відсутність належного теоретико-методологічного інструментарію стратегічного аналізу ринкової економіки перехідного типу з урахуванням національних особливостей. Це ускладнює діяльність аналітичних підрозділів компаній та незалежних аналітичних інституцій, призводить до некоректних оцінок розвитку подій як основи для розробки економічної стратегії цих суб'єктів.

Як зазначає Дж. Ходжсон, обчислювальні та аналітичні здібності можна розглядати як такий самий ресурс, який має властивість рідкості, а відтак припущення про необмежену людську раціональність є некоректним. Раціональність прийняття рішень є на практиці вельми обмеженою через:

- масштабність інформації, яка має бути засвоєна;
- складність інформації;
- невизначеність ймовірності настання подій;
- обмеженість когнітивних здатностей суб'єкта¹⁰⁷.

Зі свого боку, Дж. Сорос вносить у визначення мотивації прийнятих учасниками ринку рішень певний відтінок психологізму. На його думку, оскільки суб'єкти позбавлені можливості приймати рішення на основі власних недосконалих знань, «їм доводиться робити припущення стосовно майбутнього, і упередження, які ці припущення породжують, впливають на результат». Ці упередження можуть надалі або коригуватися, або посилюватися через внутрішню рефлексію суб'єкта¹⁰⁸.

Усвідомлюючи зазначені проблеми, К. Менар, визначаючи шляхи оптимізації прийняття стратегічних рішень на рівні організацій, резюмує: «ключове питання економічного аналізу полягає не в тому, щоб визначити, .. яким чином можуть логічно суміщатися плани агентів, які володіють повною інформацією, а в тому, щоб обдумати *динамічну процедуру*, яка дозволяє агентам, які виробляють плани на основі часткових і неповних знань, найкращим чином використати їхні ресурси»¹⁰⁹.

Додаткова суперечність перехідної економіки полягає в тому, що у формуванні раціональних очікувань експерти ґрунтуються, як правило, на існуючих поширених теоріях, що пояснюють динаміку *ринкової* економіки. Це відбувається в результаті цілеспрямованого чи неусвідомленого застосування надбаних спеціальних знань, оскільки саме на підставі сучасних західних теорій відбувається підвищення кваліфікації експертів. Тимчасом, як було показано в попередній главі, розвиток ситуації в *перехідній* економіці має істотні особливості.

Недосконалість інформаційного середовища призводить до значної втрати потенціалу ефективності економічної стратегії підприємств. Через це застосування теорій раціональної поведінки суб'єктів господарювання

¹⁰⁷Ходжсон Дж. Привычки, правила и экономическое поведение // Вопросы экономики. - 2000. - № 1. - С. 46.

¹⁰⁸Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. - К.: Основи, 1999. - С. 22.

¹⁰⁹Менар К. Экономика организаций. - М.: Инфра-М, 1996. - С. 71.

демонструє неефективність у формуванні управлінських рішень в економічній сфері на державному рівні. Отже, при розробці заходів економічної політики в перехідній економіці необхідно враховувати «*лаг ірраціональності*» в поведінці суб'єктів господарювання, а одним з визначальних завдань економічної політики держави є створення умов для формування досконалих ринків, які згодом мають стати джерелом достовірної інформації для прийняття суб'єктами господарювання обґрунтованих управлінських рішень.

Важливою складовою системи ринкової координації є і раціональна поведінка уряду. Вона полягає в застосуванні ним прозорих, зрозумілих суб'єктам господарювання заходів, які логічно випливають із ситуації, що склалася, і знаходяться в руслі проголошеної концепції економічної політики. Однак **процес прогнозування поведінки уряду як чинника, що впливатиме на реалізацію стратегій суб'єктів господарювання, не аналогічний прогнозуванню власне економічної динаміки, оскільки для цього варто здійснювати поправку на раціональність (адекватність) дій самого уряду.**

Відсутність однозначних, зрозумілих, послідовних і прозорих дій держави, недостатня орієнтація експертів у тонкощах дії перехідної економічної моделі може сформувати своєрідні «*квазіраціональні*» очікування економічних суб'єктів, що спираються на некритичну оцінку декларацій і поведінки уряду. Це вкрай негативно позначається як на їхній стратегічній діяльності, так і на ефективності державної економічної політики. Досить показовим прикладом таких очікувань може слугувати значний приплив короткострокових капіталів в Україну у вигляді купівлі ОВДП протягом 1996-1997 рр. Незважаючи на очевидну відсутність стабільності падаючої економіки, яка фінансується в борг, що в остаточному підсумку призвело до фінансової кризи в Україні і до значних втрат власників ОВДП. Іншим прикладом є нарощування зовнішньої корпоративної заборгованості у 2006 р. - першій половині 2008 рр., яке завершилося глибокою фінансово-економічною кризою.

Іноді може складатися помилкове враження, що подолання негативного ефекту очікувань суб'єктів господарювання можливе при обмеженні офіційної інформації про реальний стан справ в економіці. Проте, тим самим уряд практично відмовляє очікуванням і поведінці економічних суб'єктів у раціональності, підвищує для них ступінь невизначеності, створює передумови несподіваності заходів державної політики.

Отже, аналіз політико-економічної складової суспільної системи у вигляді стратегічних орієнтирів держави стає вкрай важливим. Причому він повинен включати не лише вивчення офіційних декларацій, але й прогнозування *здатності* органів державної влади до реалізації зазначених декларацій. Відповідно, необхідно щоб експерти могли змінювати свої очікування в залежності від заходів, що вживаються урядом, керуючись, проте, власною логікою. Це дозволяє сформувати особливий різновид раціональних очікувань, які можна назвати «*корективними*» очікуваннями. «Корективні» очікування дозволяють прогнозувати і виділяти помилки уряду й інших екс-

пертів, що значно підвищує раціональність очікувань. Розроблювана стратегія сприятиме розвитку бізнесу і досягненню поставлених цілей лише тоді, коли компанія має у своєму розпорядженні кваліфікованих експертів, здатних вірно прорахувати розвиток ситуації саме на основі корективних очікувань, застосовуючи методологію стратегічного дослідження економічних процесів.

Неможливість адекватного прийняття рішень на підставі раціональності обумовлює необхідність впорядкування поведінки та взаємодії економічних суб'єктів економічної стратегії, що відбувається через систему інститутів. Поняття «інститут» в сучасній економічній теорії трактується як «сукупність створених людиною обмежень, що структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію»¹¹⁰, або ж як «ряд норм і правил, які обмежують поведінку економічних агентів та впорядковують взаємодію між ними»¹¹¹. Відтак, під цю категорію потрапляють відносини власності, контракти, конкуренція, кооперація, грошова, фінансова, соціальна системи, підприємства (як форма організації діяльності), ринки тощо. Як визначає Я. Белінська, інститути в сучасній економічній системі:

- захищають права власності та виконання законів;
- регулюють ринки (праці, капіталу, товарів тощо);
- підтримують макроекономічну стабільність (насамперед у валютно-грошовій сфері);
- узгоджують економічні і соціальні інтереси в суспільстві¹¹².

Інституційна система забезпечує структурування системи інтересів, зменшує ступінь невизначеності і сприяє проведенню владних імпульсів. На думку групи американських дослідників, «формування інститутів означає не лише чітке визначення прав власності та договірних зобов'язань, але й створення приватних та державних організацій, здатних здійснювати макроекономічну політику розвитку, а також інвестиційну, торговельну, конкурентну й технологічну політику»¹¹³.

Як наголошує Дж. Сорос, поки люди дотримуються певного набору фундаментальних цінностей, передбачення учасників ринку суттєво не розбігаються із реальним розвитком подій. Якщо ж зміни цих цінностей відбуваються надто динамічно, очікування не встигають адаптуватися¹¹⁴. Таким чином, стабільне інституційне середовище створює сприятливий простір для раціоналізації очікувань, що, за висловом О. Носової, «перетворює раці-

¹¹⁰Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. - 1997. - № 3. - С. 7.

¹¹¹Сажина М.А. Научные основы экономической политики государства. - М.: Норма, 2001. - С. 159.

¹¹²Белінська Я. Інституції та економічний розвиток // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 2. - С. 47.

¹¹³Эффективная стратегия переходного периода: уроки экономической теории обновления (Эмсен Э., Интриллигейтор М., Макинтайр Р., Тэйлор Л.) // Проблемы теории и практики управления. - 1996. - № 2. - С. 34.

¹¹⁴Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. - К.: Основи, 1999. - С. 91.

ональність на ресурс»¹¹⁵. **Перебуваючи у стабільних інституційних рамках, суб'єкти приватних стратегій отримують можливість приймати досконалі рішення в рамках традиційної раціональності.**

У свою чергу, наявність відповідної «критичної» маси об'єктів державної політики, здатних раціонально реагувати на інструменти цієї політики, є запорукою ефективності останньої. І навпаки, неусталеність інституційного середовища в перехідних економіках, які характеризуються наявністю багатьох неузгоджених інституційних підсистем¹¹⁶, створює суттєві перешкоди для формування раціональних стратегій на мікро- та макрорівнях.

У свою чергу, й держава, якщо вона не керується раціональними підходами до визначення власної політики, може стати джерелом суттєвого порушення умов формування дієздатних стратегій суб'єктів господарювання. На думку А. Олійника, нераціональність дій держави може бути викликана: нездатністю органів влади оволодіти «правилами гри», наданням пріоритету лише одній сфері цілей (наприклад, отримання електоральних переваг), або отриманням першості групових інтересів над загальнонаціональними¹¹⁷.

Нобелівський лауреат Д. Норт, вивчаючи процеси формування та змін інституційної системи, дійшов висновку, що критерієм суспільної необхідності конкретних інститутів є їхня роль у зменшенні трансакційних витрат - ціни, яку економічна система сплачує за обмеженість раціональності через недосконалість своїх ринків. Вказані витрати пов'язані з пошуком інформації, веденням переговорів та укладенням контрактів, вимірюванням, специфікацією та захистом прав власності, опортуністичною поведінкою (ухилянням партнерів від виконання своїх зобов'язань)¹¹⁸. Відображенням вагомості та важливості трансакційних витрат в сучасній економіці є різке зростання в розвинених економіках обсягу сектору, що надає ділове обслуговування.

Нові інститути, за Д. Нортом, з'являються тоді, коли суспільні групи вважають, що максимум прибутку не може бути отриманий в умовах існуючої інституційної системи¹¹⁹. При цьому йдеться насамперед про «децентралізоване» формування інститутів, які втілюють в собі найбільш ефективні моделі взаємовідносин суб'єктів господарювання. Зокрема, функції зниження трансакційних витрат виконують ділові об'єднання, які здійснюють узгодження діяльності економічних суб'єктів та їхню взаємодію з представниками інших корпоративних інтересів, інформаційно-аналітичне, консультативне обслуговування підприємств тощо.

¹¹⁵Носова О. Институциональный анализ и его применение в экономической теории // Ойкумена. - 2006. - Вып. 4. - С. 18.

¹¹⁶Олійник А. В поисках институциональной теории переходного общества // Вопросы экономики. - 1997. - № 10. - С. 68.

¹¹⁷Олійник А. Общество неопределенности: институциональная перспектива // Ойкумена. - 2006. - № 4. - С. 40.

¹¹⁸Сажина М.А. Научные основы экономической политики государства. - М.: Норма, 2001. - С.165.

¹¹⁹Вергун В., Вергун Л. Институциональна економіка та кліометрія Д. Норта і Р. Фогеля // Економіка України. - 1996. - № 5. - С. 78-83.

Вищенаведене, втім, не означає, що інститути мають відігравати лише конструктивну роль для суспільства. Зокрема, дослідники акцентують увагу на тому, що інститути як синтезований продукт досягнутих у суспільстві компромісів не завжди сприяють економічному розвитку¹²⁰. Відомий гальмівний ефект «інституційної інерції», або «інституційної пастки» (термін, запропонований В. Полтеровичем¹²¹), за пристосування системи інститутів до наявних структурних обмежень, може ставати на заваді реалізації стратегій реформування. Згідно визначення В. Полтеровича, «інституційною пасткою» є «формування стабільних інститутів, при яких траєкторія економічного зростання під впливом ринкових сил виявляється неефективною»¹²². Показовими прикладами таких пасток є бартер, тіньова економіка, корупція.

Неважко помітити, що вихід з «інституційної пастки» потребує цілеспрямованої системної зміни цілого комплексу інститутів, що може бути предметом лише стратегічного впливу. Вводячи поняття «трансформаційні витрати» як витрати зміни моделі інституційних відносин, В. Полтерович встановлює, що «агенти оберуть перехід до ефективної норми, якщо сума відповідних їй приведених трансакційних витрат та трансформаційних витрат переходу виявиться меншою за приведені трансакційні витрати функціонування в рамках діючої неефективної норми»¹²³. Отже, **чим більш прогнозованим та зрозумілим буде для агентів напрямок необхідних змін, тим меншими виглядатимуть трансформаційні витрати. І навпаки, чим більш революційними, з важко передбачуваними наслідками є здійснювані перетворення, тим більша імовірність виникнення інституційного спротиву через надмірність трансформаційних витрат.**

Велике значення має об'єднання інститутів у цілісне інституційне середовище, в якому вони доповнюють один одного, а ступінь впливу окремого інституту визначається наявністю супутніх та суміжних інститутів. Цей факт, зокрема, відзначають автори Доповіді Світового банку про світовий розвиток 2002 р. Інститути, які досягають своїх цілей у промислово розвинених країнах, зазначають вони, можуть не досягти їх у країнах, що розвиваються. Це дає підстави для досить важливого висновку щодо того, що «при проектуванні інститутів концепція кращої практики неприйнятна»¹²⁴.

На сучасному етапі розвитку провідною тенденцією мінімізації трансакційних витрат є еволюція економічних систем до формування інститу-

¹²⁰ *Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення* / Алимов О.М., Даниленко А.І., Трегубчук В.М. та ін. - К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. - 540 с. - С. 14.

¹²¹ *Полтерович В.* Институциональные ловушки: есть ли выход? // Общественные науки сегодня. - 2004. - № 3. - С. 5-16.

¹²² Там само. - С. 5.

¹²³ Там само. - С. 8.

¹²⁴ *Доклад о мировом развитии 2002 года. Создание институциональных основ рыночной экономики.* - М.: Весь мир, 2002. - С.4.

ту мережевої економіки, в якій основним джерелом підвищення прибутку компанії є вже не конкуренція, а кооперація та співпраця¹²⁵, в тому числі - в рамках кластерних організаційних моделей.

2.1.4. Забезпечення дієздатності держави як суб'єкта економічної стратегії

Дієздатність держави як суб'єкта економічної стратегії полягає в її спроможності як *розробити* напрями і завдання економічної стратегії, так і *реалізувати* розроблені закони і прийняті рішення. Гострота першого питання, яке є функцією законодавчої влади, залежить, на нашу думку, від ступеня структурної сформованості (мети, завдань, пріоритетів) економічної стратегії і зростає на перехідних етапах. Адекватність законодавчої активності держави забезпечується використанням відповідних методик оцінки і вироблення рішень та своєчасним надходженням інформації про стан соціально-економічної системи, економічні передумови та результат законодавчих рішень.

Вище вже зазначалося, що орієнтиром державної економічної стратегії має виступати суспільний інтерес. З нашої точки зору, цей інтерес може бути визначений як проекція геометричної суми векторів індивідуальних і колективних інтересів на вектор часу. Неминучий конфлікт інтересів, який виникає в процесі їх узгодження, є тим меншим, чим державна економічна політика ближча до переслідування об'єктивно обумовленого суспільного інтересу. Таке наближення досягається за допомогою відповідної інституційної системи влади, яка покликана вірно збирати і переробляти інформацію про передумови та наслідки управлінських рішень, виробляти адекватні засоби координації інтересів. Водночас, в силу певних причин держава може опинитися під впливом інтересів окремих груп, що зрештою, при нехтуванні іншими інтересами, призведе до деструкції суспільної системи.

Отже, єдність та динамічна співпраця гілок влади є критично важливими для дієздатності стратегії держави. Ключову роль у владній структурі відіграє виконавча влада, що забезпечує реалізацію економічної стратегії держави. Динамічність економічних процесів вимагає здійснення органами виконавчої влади оперативних дій з тактичного і короткотермінового стратегічного регулювання. Через це у нестабільних системах існує тенденція до концентрації цієї влади в руках компактного, авторитетного і компетентного суб'єкта. Компактність зумовлює мінімізацію лагу прийняття рішень, пов'язаних з обробкою інформації й узгодженням висновків. Авторитетність забезпечує виконуваність управлінських рішень. Компетентність дозволяє уникнути хибних рішень за умов великої кількості нерозв'язаних поточних проблем.

¹²⁵ *Механізм* структурних зрушень в економіці України (за ред. В.І.Кононенка). - К.: Ін-т. економіки НАНУ. - 2002. - С. 226.

В інституційній системі реалізації державної стратегії слід виділяти галузево-функціональні, узгоджувальні, регіональні державні та недержавні інститути. Галузево-функціональні інститути здійснюють доведення стратегічних завдань до їхнього конкретного об'єкта; узгоджувальні забезпечують діалог між носіями інтересів і сприяють прийняттю кваліфікованих, авторитетних і легітимних рішень; регіональні інститути сприяють узгодженню економічної політики у межах регіонів. Недержавні інститути спрямовані на структурування інтересів економічних суб'єктів, формування групових інтересів, узгодження підприємницьких дій на мікро-, мезо- та макрорівні й повинні бути тісно пов'язані з державними узгоджувальними органами. У випадку, якщо зворотний зв'язок у реалізації державної економічної стратегії досконалий, може здійснюватися вироблення пакету договірних умов, в яких сформульовано узгоджені напрями, завдання і пріоритети стратегічного розвитку.

Необхідною передумовою вироблення ефективної державної економічної стратегії є врахування можливих реакцій на неї та інтересів усіх основних економічних суб'єктів. Державна влада, якій притаманний високий рівень суспільної легітимності (або, як крайній випадок, яка тримається на потужному силовому апараті), спроможна скоригувати інтереси певних груп і нав'язати їм свою політику. **Якщо влада слабка, єдиною можливістю виконання визначеної стратегії є орієнтація на узгоджені інтересів різноспрямованих суспільних сил на основі мінімізації їхніх конфліктів.**

За таких умов провідна роль належатиме системі недержавних інститутів, що сприяють оформленню корпоративних інтересів економічних суб'єктів, їхньому доведенню до органів, що приймають рішення, та забезпеченню зворотного зв'язку між об'єктами та суб'єктами державної економічної політики. Розвиток означених інститутів є взаємовигідним процесом. Для економічних суб'єктів корпоратизація інтересу - засіб підвищення його економічної сили, ступеня вираженості. У такий спосіб спрощується це завдання і для держави - значно легше враховувати в економічній політиці обмежене число агрегованих інтересів, форма вираження яких є, до того ж, конструктивнішою та кваліфікованішою, ніж практично необмежене число індивідуальних. Кваліфікований аналіз агрегованих інтересів є одним із джерел зворотної інформації про дієвість вжитих державою заходів і готовність економічних суб'єктів до прийняття нових. За таких умов уряд спроможний прогнозувати їхню майбутню реакцію, а це дозволяє уникнути рішень, що не відповідають інтересам більшості економічних суб'єктів.

Ефективність системи влади в господарській організації залежить від того, яким чином влада розподілена між основними економічними і політичними агентами, які приймають економічні рішення. На думку В. Дементьєва, розподіл влади є рівноважним, коли «будь-яке збільшення чи зменшення влади певних економічних і державних агентів тягне за собою або послаблення обмежень неефективної економічної поведінки,

або погіршення умов для ефективної поведінки»¹²⁶. За допомогою такого «Парето-трактування» В. Дементьев намагається формалізувати баланс держави і ринку, централізованого та децентралізованого управління економікою за допомогою комплексу рівноваг, який включає: рівновагу влади між ринком та приватними економічними угрупованнями, між владою власника, менеджменту та персоналу на підприємстві, між владою економічних і державних агентів, між судовою, адміністративною та економічною владою держави та ін. Власне, саме розподіл «зон» економічної влади між державою та суб'єктами господарювання є головною проблемою співвідношення державного і ринкового регулювання в будь-якій економіці.

У разі неефективності офіційних інститутів, які безпосередньо належать до числа суб'єктів державної стратегії, або виконують їхню роль опосередковано, у вирішенні завдань зниження трансакційних витрат, закономірним є процес активізації «неформальних» інститутів. Тому є підстави встановлювати безпосередній зв'язок між ефективністю (досконалістю) інституційної системи та дієздатністю обраної моделі державного устрою. Зокрема, як було показано В. Полтеровичем та В. Поповим, в країнах з високою якістю інституцій (що, де-факто, розглядається як забезпечення належного правопорядку) демократизація сприятливо впливає на інституційне будівництво та економічне зростання, водночас у країнах із слабкими інститутами демократизація призводить до їх подальшого послаблення та перешкоджає зростанню¹²⁷.

Провідними з «альтернативних» офіційним інститутів є тіньова економіка та корупція. Пронизуючи практично усі сфери соціально-економічної системи, вони фактично перебирають на себе частину функцій органів державного управління. Користуючись методологією, запропонованою С. Норттом, можна стверджувати, що ці інститути виграють конкуренцію з державою у виконанні функцій зниження трансакційних витрат за рахунок своєї більш високої ефективності.

Відтак, **мінізацію економіки можливо, на нашу думку, розглядати як певний неявний суспільний договір, за яким недостатня ефективність, а інколи - й шкідливість заходів економічної політики компенсується послабленням вимог щодо їхнього виконання.** Проте таке становище, на тлі відходу держави від дієвого регулювання економічних процесів, призводить до дезінтеграції економічної системи, поширення впливу кримінальних структур, які починають виконувати функції, не виконувані внаслідок неефективності державного регулювання - забезпечення безпеки господарської діяльності, кредитування суб'єктів господарювання, розподілу дефіцитних ресурсів, форсування дотримання платіжної дисципліни тощо. Охоплення

¹²⁶ Дементьев В.В. Неравновесная власть и экономическое поведение в переходной экономике // Економіка промисловості. - 1999. - № 1. - С.19-20.

¹²⁷ Полтерович В., Попов В. Демократия, качество институтов и экономический рост // Ойкумена: Альманах сравнит. исследований полит. институтов, социально-эконом. систем и цивилизаций. - Выпуск 5. - 2007. - X., 2007. - С. 198.

значної частки господарюючих суб'єктів мережею таких кримінальних «послуг» суттєво підриває дієздатність держави.

Тінізація економіки невід'ємна від поширення корупції. На протидію активному суспільному несприйняттю цього явища, в економічній науці йому надається більш «об'єктивістське» трактування. Зокрема, на думку представників неінституціональної економічної школи, *корупція* - це угода між організаціями і (або) фізичними особами, яка зменшує трансакційні витрати клієнта порівняно зі звичайними за даних інституційних рамок і, порушуючи формальні й неформальні обмеження, збагачує агента, але не має надійних інституціональних механізмів забезпечення. Інституційна незабезпеченість означає, що корупційні угоди не мають ефективних механізмів свого дотримання, чітко визначеної ціни (яка встановлюється конкретним чиновником, хоча й, зрозуміло, не може перевищувати економії трансакційних витрат). Внаслідок цього **корупційна угода може в дійсності як зменшувати, так і збільшувати трансакційні витрати.**

Корупційна угода виникає, якщо:

- нормативно-правове поле здійснення економічної діяльності не залишає суб'єктам економічних відносин можливостей отримувати достатній для розширеного відтворення прибуток та спонукає до його порушення;

- «вкладення» певних коштів в особу, яка має повноваження, дозволяють підвищити рентабельність проекту за рахунок заощадження коштів чи отримання певних привілеїв;

- посадовою особою навмисне завищуються вимоги, внаслідок чого вимагається плата за послуги, які повинні надаватися безкоштовно.

Отже, чинниками, які сприяють поширенню корупції, є:

- згода значної частини населення вступати у корупційні відносини в якості хабародавців;

- утрудненість законного здійснення економічної діяльності на прибутковій основі в легальній системі (обтяжлива фіскальна система, низький рівень оплати праці, надмірна зарегульованість дозвільно-ліцензійної системи тощо);

- поширення тіншової економіки, відтворення якої неможливе без порушення діючих нормативних актів у сфері економіки;

- суперечливість законодавчих актів, наявність значної кількості підзаконних актів, які припускають довільне трактування закону;

- низький рівень оплати праці державних службовців, слабкий контроль за їхньою діяльністю, особливо на місцевому рівні, неефективність або й відсутність механізмів покарання за перевищення службових повноважень;

- незнання громадянами власних прав на отримання державних послуг та обов'язків чиновників щодо їх надання;

- нерозвиненість складових громадянського суспільства.

Світовий досвід показує, що корупція є широко розповсюдженим у світі явищем, яке остаточно викоріненим бути не може. Кожна з країн має власний «прийнятний» рівень корупції, за якого остання відіграє своєрідну регуляторну роль, компенсуючи недоліки офіційної регуляторної системи, перебуваючи під постійним тиском відповідних контролюючих органів. На

нашу думку, **неприпустимий рівень корупції починається, коли суб'єкт змушений вступати у корупційні відносини не для того, щоб порушити закон, а для того, щоб домогтися виконання щодо нього вимог чинного законодавства та службових обов'язків державних службовців.**

Поширення тіньової економіки створює сприятливі умови для використання органами державної влади легальних процедур для задоволення певних вузькокорпоративних інтересів. Складаються сприятливі умови для залучення до «конкурентної боротьби» органів виконавчої влади - від податкової адміністрації до пожежного нагляду чи санітарних служб, які, виконуючи свої безпосередні службові обов'язки, або й маючи певні матеріальні «стимули», можуть сприяти усуненню небажаних підприємств з ринку шляхом форсування виконання ними вимог чинного законодавства. Така своєрідна «легальна дискримінація» негативно впливає на авторитет держави, формує антагоністичні суперечності між органами влади, особливо - місцевими, та суб'єктами господарювання, також знижує ефективність державної політики та її прогнозованість. **Корупція перешкоджає встановленню коректних суб'єкт-об'єктних відносин у державній стратегії, руйнуючи її структурну цілісність.**

Вищенаведене дозволяє зробити висновок про те, що подолання небезпечних рівнів тінізації економіки та корупції та підвищення за рахунок цього дієвості держави як суб'єкта економічної стратегії можливе лише шляхом «витіснення» їх у процесі впровадження більш ефективних легальних регуляторних та координаційних інститутів.

2.1.5. Вплив глобалізації економічних процесів на дієдатність економічних стратегій

Важливою характеристикою середовища, в якому формуються й реалізуються економічні стратегії суб'єктів різного рівня, та яке завдає все більш помітного впливу на їхню дієдатність в останні десятиріччя стає становлення та розвиток глобальної економіки. Системне набуття світовим економічним простором ознак єдиного середовища для здійснення виробничо-господарських, маркетингових та фінансових операцій, що керується умовами кон'юнктури глобального рівня, яке спостерігається в останні десятиліття, прийнято визначати терміном «економічна глобалізація»¹²⁸. Попри очевидну неусталеність визначення цього поняття в науковій літературі, різні автори єдині у суті його розуміння. Так, фахівці характеризують глобалізацію як «сукупність процесів, результатом яких є всесвітня взаємозалежність країн та держав за прискорення обміну та подолання чинника фізичної відстані між територіальними одиницями»¹²⁹; «формування та утвердження

¹²⁸Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи (Жаліло Я.А., Базилук Я.Б., Гриневич О.С., Сменковський А.Ю.) // «Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи»: Зб. наук. ст. - К.: НІСД, 2002.- С. 8.

¹²⁹Глобалізація: взгляд с периферии. // Хроника экономики и политики. - Агентство гуманитарных технологий. - 2002. - № 4-5. - С. 4.

цілісності, взаємозалежності, інтегральності світу та сприйняття його як такого суспільною свідомістю»¹³⁰, «рух міжнародного капіталу в тій мірі, в якій він ставить під свій контроль стадії загальносвітового відтворювального циклу: розподіл, виробництво, обмін, споживання»¹³¹ тощо.

Національні уряди дедалі частіше стикаються з становищем, за якого посилення впливу транснаціонального капіталу збільшує невизначеність результатів застосування традиційних механізмів макроекономічного регулювання монетарної та фіскальної сфер, в той час як методи прямого державного управління втрачають свою дієвість через глобальну лібералізацію економік. Це досить переконливо доводять провідні дослідники світових системних процесів. Так, І. Валлерстайн наголошує на тому, що держава перестає бути «основним центром прийняття рішень»¹³², З. Бжезінський відзначає, що глобалізація «стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів», «загрожує втратою національного контролю над основними економічними і соціальними цінностями»¹³³. На думку К. Омае, держави не лише втрачають здатність контролювати обмінний курс та захищати свої валюти, але й не здійснюють реальну економічну діяльність, не будучи головними дієвими особами в світовій економіці¹³⁴. А. Гальчинський констатує зникнення держави індустріального суспільства і народження держави постіндустріалізму¹³⁵.

Відтак загально визнаним можна вважати те, що глобалізація спричиняє формування єдиного середовища здійснення виробничо-господарських, фінансових та управлінських операцій, яке керується умовами кон'юнктури глобального рівня. Це певною мірою розмиває рамки національних суспільних систем та може суттєво порушувати принципи їхньої органічності.

Серед основних джерел глобалізації науковці виділяють:

- **лібералізацію міжнародної торгівлі** (в чому визначальну роль відіграло поширення умов ГАТТ/СОТ, за якими нині здійснюється близько 95 % усіх світових торговельних оборотів), що обумовила стрімке зростання обсягів та диверсифікацію географії міжнародних потоків товарів і послуг;
- **лібералізацію міжнародних фінансових потоків**, розвиток надпотужних транснаціональних корпорацій, формування глобального фінансового ринку;
- **технологічний прогрес** у сферах транспорту, електроніки, телекомунікацій, інших галузях;

¹³⁰Мнацаканян М. Глобализация и национальное государство: три мифа // СОЦИС. - 2004. - № 5.- С. 137.

¹³¹Аниллионис Г., Зотова Н. Глобальный мир. Единый и разделенный. - М.: Международные отношения, 2005.- С. 233.

¹³²Валлерстайн И. Конец знакомого мира. - С. 262.

¹³³Бжезінський Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. - С. 185.

¹³⁴Ohmae K. The End of the Nation State/ The Rise of Regional Economies. - The Free Press, 1995.

¹³⁵Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи, методологічні аспекти. - К.: Либідь, 2006.- С. 279.

- **розвиток і вдосконалення засобів комунікації**, що сприяло інтенсифікації інформаційного обміну, зняттю перешкод на його шляху, підвищенню прозорості інформаційних потоків, а також уніфікації соціально-культурного простору;

- **посилення мобільності населення**, підтримане як технологічним прогресом, так і посиленням інформаційно-культурного обміну;

- **завершення «холодної війни», розпад соціалістичного табору, зростання потужності нових економічних центрів**¹³⁶.

Попри очевидну об'єктивну природу глобалізації через недостатню інституційну врегульованість вона досить часто підпадає під суб'єктивні політичні впливи та використовується як засіб задоволення групових чи регіональних політико-економічних інтересів. Тому на даному етапі глобалізація набула низки специфічних рис.

По-перше, вільні потоки товарів, капіталів та інформації забезпечують більш глибоке структурування світової економіки та поглиблення міжнародного поділу праці. Відтак **базові ринкові категорії попиту та пропозиції виходять за національні рамки й набувають глобального виміру**. Отже, зменшується їхній зв'язок з чинниками *національної* економічної системи, що, у свою чергу, створює передумови для фрагментування національних економічних систем відповідно до новоутворених зон економічного впливу та вилучення найпривабливіших національних ресурсів до відтворювальних ланцюгів надвеликих транснаціональних корпорацій. Відбувається зростання конкуренції за національні ресурси на транснаціональному рівні, що пояснюється, насамперед, зміщенням пріоритетів у структурі ресурсного забезпечення сучасного виробництва (забезпеченість природними ресурсами поступається за важливістю забезпеченості людськими, інтелектуальними та фінансовими ресурсами). Водночас руйнується цілісність національних відтворювальних комплексів та формуються нові пропорції відтворення¹³⁷. При цьому транснаціоналізація бізнесу може також суттєво розширювати економічну потужність національних компаній, як з точки зору глобалізації їх забезпечення природними, людськими та фінансовими ресурсами, так і з точки зору суттєвого розширення ринків збуту. Відтак окремі господарські структури починають шукати можливостей своєї реінтеграції до тих чи інших економічних спільнот з метою отримання оптимальних умов для власного розвитку¹³⁸.

Таким чином, **один з визначальних парадоксів сучасного етапу глобалізації полягає у поєднанні тенденцій економічної інтеграції в глобальних масштабах з тенденціями економічної дезінтеграції на рівнях**

¹³⁶ Саллівон Д. Успіх у глобальній економіці // Економічні реформи сьогодні. - 2000. - № 34. - С. 15; Драшкович В. Причины, последствия и противоречия глобализации // Экономическая наука современной России. - 2006. - № 1. - С. 31.

¹³⁷ Анилионис Г., Зотова Н. Глобальный мир. Единый и разделенный. - М.: Международные отношения, 2005 - С. 493.

¹³⁸ Зевин Л. Диалектика интеграции и фрагментации в глобализационных процессах // Россия и современный мир. - 2004. - № 3. - С. 78-86.

національних економік. Це вносить деформації в суб'єктність економічної стратегії на національному рівні.

По-друге, якщо країни, що належать до «третього світу», вже давно органічно включені до організаційних схем транснаціонального капіталу, країни з перехідною економікою, які володіють значними територіями, потенційно містким ринком, багатим ресурсним та перспективним геостратегічним потенціалом, відносно нещодавно потрапили до поля його уваги. Отже, **важливою особливістю сучасного етапу глобалізації є початок нової фази перерозподілу сфер впливу найбільших ТНК з метою використання ресурсного потенціалу постсоціалістичних країн.**

По-третє, оскільки глобалізація знижує дієздатність як національних урядів, так і складових національного громадянського суспільства, відбувається зростання їхньої ролі та відповідальності щодо забезпечення відтворювальних, інтегруючих, соціальних, стимулюючих та регулюючих функцій національної економічної системи як такої, що діє на основі об'єктивних закономірностей. Відтак **важливою передумовою успішного включення країни в сучасний етап глобалізації є наявність у її національній економіці стійких економічних суб'єктів, спроможних ефективно будувати свої стратегії у глобальному економічному середовищі, керуючись власними економічними інтересами, а узгодженість цих інтересів з національними набуває виняткового значення для забезпечення національного суверенітету країни.**

Вчетверте, глобальні економічні організації на сучасному етапі не виконують належним чином функції врегулювання процесів глобалізації та часто обмежують поширення її позитивного ефекту. За визнанням експертів, ці організації, по суті, є недемократичним способом просування ліберальних глобалістських принципів, нехай навіть «демократичного зразку», за допомогою тиску через умови надання кредитів міжнародними фінансовими організаціями, недопущення до світового правового поля тощо. Вони часто нехтують різноманітністю суспільних систем, нав'язуючи типові схеми економічної політики, вироблені, як правило, на базі цінностей та закономірностей розвинених ліберальних економік та порушуючи тим самим цілісність національних стратегій. Як наслідок, неспроможні захищати економічні інтереси окремих країн перед тиском транснаціонального капіталу. До того ж, діяльності цих організацій притаманний значний бюрократизм¹³⁹.

За умов розвитку транснаціоналізації капіталу впливовість стратегій провідних ТНК світу зростає значно понад рівень впливовості стратегій багатьох національних урядів. Враховуючи міждержавний характер практично всіх угод, які регулюють сферу міжнародної торгівлі, доводиться визнавати, що ці угоди стосуються лише умов, які створюються для національних компаній та імпортерів, проте не є обов'язковими для виконання великими

¹³⁹Зокрема, див.: *Глобалізація: взгляд с периферии.* - АГТ. - 2002 г. - С.34.; *Медведев В.* Глобалізація економіки: тенденції і противоречія // *Мировая экономика и международные отношения.* - 2004. - № 2. - С. 3-10, *Ігницкая М.А.* Новая экономика: опыт структурно-функционального анализа. - М.:Едиториал УРСС, 2005.- С. 53.

корпораціями. Посідаючи часто монопольне становище на регіональних ринках, ТНК, річні обороти яких в декілька разів перевищують ВВП багатьох країн світу, в змозі диктувати свої умови, які можуть розходитися з вимогами міжнародних угод, в тому числі - ГАТТ/СОТ.

По-п'яте, поряд з перехідними економіками, які змогли більш швидко провести трансформаційні процеси та наблизилися до умов, які застосовуються для розвинених економік, існує значна група постсоціалістичних країн, які не підпадають під характеристики традиційних країн, що розвиваються, а відтак - не «вписуються» до програм розвитку, передбачених для них міжнародними організаціями. Для більшості країн, що розвиваються, характерні низький вихідний рівень та досить вузький перелік галузей виробничої, а відтак - і експортної спеціалізації. Тому головний інтерес цих економік полягає у максимальній лібералізації доступу до платоспроможних ринків розвинених країн при можливій лібералізації неперіоритетних галузей. На відміну від вищевказаних, країни з перехідною економікою характеризуються наявною розгалуженою, проте застарілою виробничою структурою, яка «зав'язана» на численні усталені виробничі та фінансові ланцюги, є джерелом коштів до державного бюджету та джерелом доходів мільйонів працівників. Тому, поряд з безперечною зацікавленістю у спрощенні входу на світові ринки, ці країни також надають великого значення захисту національних ринків та мінімізації економічної та соціальної ціни внутрішніх структурних перетворень. З огляду на колишню неринкову структуру економік цих країн, застосування щодо них традиційних критеріїв вельми ускладнене, що фактично виключає можливість коректного розв'язання торговельних спорів. Фактично, **поява перехідних економік з їхньою стійкою специфікою вимагає суттєвої модернізації міжнародних економічних угод та інституцій.**

Між тим, процеси економічної глобалізації обумовлюють невпинне зростання ризиків впливу на формування та реалізацію економічної політики держави з боку зовнішніх чинників, внаслідок чого відносини між більш та менш потужними державами подекуди можуть перетворюватися на відносини суб'єкта та об'єкта. Відтак сучасний етап глобалізації характеризується:

- активним поширенням впливу внутрішніх криз у провідних країнах світу на глобальне середовище;
- активізацією процесів переміщення застарілих технологій та товарів до країн менш розвинутої частини світу;
- спробами нав'язування моделей суспільного устрою, господарювання та розвитку («експорт інститутів»);
- поширенням практики «економічних воєн» із застосуванням інструментарію економічних, політичних та інформаційних ресурсів;
- застосування прямого військового втручання з метою досягнення економічних цілей¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Драшкович В. Причины, последствия и противоречия глобализации // Экономическая наука современной России. - 2006. - № 1. - С. 35.

Отже, держава вже не є достатньо суверенною у виборі форм і методів реалізації зазначених завдань. Тенденції економічної глобалізації накладають на її економічну політику низку обмежень та формують комплекс перешкод на шляху досягнення цілей стратегії забезпечення конкурентоспроможності. Дієздатною виявляється лише така економічна політика, яка враховує закономірності розвитку світової економіки, зовнішні впливи на національний економічний комплекс, «механіку» цих впливів та передбачає заходи щодо нівелювання негативних та максимального використання позитивних наслідків глобалізації і посилення відкритості національної економіки.

Однією з визначальних рис сучасного етапу глобалізації є тенденція до *уніфікації* економічних політик, яка знаходить вияв у поширенні універсальних правил та нормативів економічного регулювання, що встановлюються низкою міжнародних організацій. Вельми рельєфно така уніфікація виявляється у пристосуванні законодавства до правил СОТ. Принципи режиму найбільшого сприяння та національного режиму, на яких базується СОТ, вступають у суперечність із диференційованими правилами оподаткування, а курс на постійне зниження рівня ставок імпортного мита - з засобами тарифного захисту внутрішнього ринку. Відтак перелік інструментів промислової та структурної політики суттєво звужується.

Особливо відчутною така уніфікація є для країн з перехідною економікою, економічна політика яких має радикальним чином відрізнитися від економічної політики, що здійснюється в умовах стабільних економік розвинених країн світу. Зокрема, в Україні в процесі пристосування податкового й митного законодавства до вимог СОТ відбулося радикальне скасування галузевих податкових пільг та субсидованого кредитування, зміна системи державних закупівель. Це суттєво підвищило реальне податкове навантаження у низці галузей, погіршило умови збуту продукції, що, відповідно, обмежило обсяг коштів, які можуть розглядатися як засіб розкриття конкурентних переваг. Немає сумнівів у необхідності зменшення обсягу податкових пільг, які на практиці переважно надаються українським суб'єктам господарювання на непрозорих засадах і є підґрунтям для зловживань. Проте незбалансованість процесів скасування пільг та зниження податкового навантаження, переходу до функціональних податкових пільг, призводить до втрати державного контролю над перерозподілом фінансових ресурсів, руйнує фінансовий потенціал інноваційного розвитку.

Хоча, як наголошувалося вище, загалом конкуренція сприяє розвитку конкурентоспроможності національних підприємств, надто різке посилення конкурентного тиску часто призводить до протилежного результату - втрати підприємствами частини доходів, які є потенційними джерелами фінансування інноваційної діяльності як головного інструменту конкуренції на сучасному етапі. Як наслідок - ймовірна втрата національною економікою неконкурентоспроможних підприємств, або й галузей, з відповідним зменшенням зайнятості, доходів бюджету та населення, вимушеним зростанням імпорту тощо.

Зростання відкритості економіки для міжнародних валютно-фінансових потоків може практично повністю нівелювати ефективність інструментів національної грошово-кредитної політики, спрямованих на створення сприятливих умов для розвитку національного бізнесу. З точки зору науковців - прибічників концепції «відкритої економіки», в ідеальному стані відкритості економіки держава взагалі неспроможна проводити обмежувальну чи експансіоністську грошово-кредитну політику через зв'язок національної та наднаціональної грошово-фінансової систем¹⁴¹. Щоправда, наявність суттєвої асиметричності інформації та значних трансакційних витрат, на яких акцентують увагу представники неінституційних економічних теорій, обмежують реальну мобільність світових грошово-фінансових ресурсів та раціональність поведінки гравців світового фінансового ринку. Між тим, з подальшим розвитком складових економічної глобалізації наближеність відкритих економік світу до «ідеального» стану, на нашу думку, зростатиме, обмежуючи дієвість економічної політики держави.

Помітного впливу завдає міжнародна уніфікація у правовій сфері. Беручи участь у міжнародних системах захисту інтелектуальної власності, протидії відмиванню «брудних» грошей, членство в яких стає, фактично, примусовим під загрозою міжнародних санкцій, країна приймає на себе низку обмежень щодо власної правової сфери. Вельми показовим у цьому контексті є фактичне блокування в Україні дієвої детінізації економіки. Прийняття вимог Міжурядової групи з розробки фінансових заходів щодо боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ) та постійний тиск з боку міжнародних організацій перешкоджають формуванню малоконфліктної моделі детінізації, яка була б найбільш прийнятною з огляду на поширеність тіньової діяльності, спонукають уряд до непродуктивного карального інструментарію детінізації. Між тим, кошти тіньової економіки могли б стати вагомим джерелом розкриття національних конкурентних переваг. Створюючи додаткові обмеження для економічної політики держави, економічна глобалізація одночасно формує низку викликів, від відповіді на які безпосередньо залежить розкриття потенційного позитивного впливу глобалізації для розвитку конкурентоспроможності національної економіки на підґрунті сучасної інноваційної моделі.

Насамперед йдеться про зростання потоків прямих та портфельних іноземних інвестицій, які частково компенсують дефіцит власних інвестиційних ресурсів, а прямі інвестиції досить часто безпосередньо пов'язані з імпортом у країну інноваційних технологій та організаційних систем. Розкриття цієї потенційної переваги безпосередньо залежить від наявності у країні сприятливого інвестиційного та підприємницького клімату, а також потребує регулювання фінансових операцій з метою запобігання спекулятивним капіталопотокам.

Позитивний вплив відіграє також розширення зарубіжних ринків збуту продукції національних виробників, що сприяє поліпшенню їхнього фінан-

¹⁴¹ *Филатов И.В.* Концепции «открытой экономики»: интернационализация и макроэкономическая политика государства. - М.: Наука, 1991. - С.77.

сового становища та нагромадженню потенціалу конкурентоспроможності. Як засвідчує практика, завоювання нових ринків і навіть утримання старих вимагають постійних зусиль щодо державної підтримки вітчизняного бізнесу на зовнішніх ринках. Принципово важливою для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є також політика спрямування доходів експортерів на якісне структурне оновлення національної економіки. Це особливо актуально для країн, економіка яких базується переважно на традиційних, застарілих за світовими вимірами конкурентних перевагах.

Важливим здобутком економічної глобалізації є збільшення можливостей міжнародного кооперування зусиль для розробки значних інноваційних проектів. Показовим прикладом у цій сфері для України є міжнародні проекти «Морський старт» чи українсько-російський проект Ан-70/Ан-140 тощо.

Отже, економічна глобалізація одночасно висуває додаткові виклики щодо відповідності національної економіки вимогам сучасної конкурентної боротьби на світовому ринку, надає додаткові потенційні можливості для побудови інноваційної моделі розвитку національної економіки та обмежує шанси держави скористатися з цих можливостей. Створюються сприятливі умови для більш розвинених країн та посилюється відставання слабкорозвинених. Це доводить кореляція поширення економічної глобалізації із зростанням глобальної диференціації. За підрахунками науковців, якщо у 1960-1962 рр. співвідношення ВВП на душу населення у 20 найбідніших та 20 найбагатших країнах світу складало 1:54 (212 дол. та 11417 дол. відповідно), то у 2000-2002 рр. цей показник збільшився до 1:121 (267 дол. та 32339 дол. у постійних цінах 1995 р.). Процес розшарування супроводжувався сповільненням темпів економічного зростання: якщо в 60-ті рр. ХХ ст. середній темп зростання світового ВВП складав 3,4 % на рік, у 70-ті - 3,1 %, 80-ті - 1,3 %, 90-ті - 1 %¹⁴². На потужній ролі глобалізації в посиленні розшарування глобальної спільноти наголошує й Дж. Стігліц¹⁴³.

З переходом світової економіки до постіндустріального етапу стало поширення набуває тенденція до диверсифікації центрів прийняття рішень щодо розпорядження ресурсами в ринковому середовищі. Постіндустріальний етап, спираючись насамперед на вибухоподібне поширення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), супроводжується стрімкою автономізацією виробничих процесів, в яких все більшою стає питома вага власне інформаційного виробництва. Постійно зростає частка сукупного продукту, який може вироблятися вельми незначним за обсягом колективом, або й індивідуально. Причому це стосується не лише суто інформаційно-комунікаційних галузей, але й інших секторів економіки, які набувають значно більшої динамічності завдяки впровадженню ІКТ. Водночас суттєво спрощується транснаціональна кооперація, яка послаблює залежність на-

¹⁴²Абдулгамидов Н. О соотношении внутренних и внешних условий развития // Экономист. - 2005. - № 4. - С. 7-8.

¹⁴³Stiglitz J. Globalization and Its Discontents. - London, 2002.

ціональних економічних суб'єктів від умов та особливостей національного економічного середовища.

Як наслідок, суттєво зростає автономність власників ресурсів (природно-сировинних, виробничих, трудових) як щодо рішень та впливів національних регуляторних інститутів, так і щодо потреби входження в економічні відносини з іншими економічними суб'єктами. Спроможність індивідуальних суб'єктів приймати рішення щодо розпорядження ресурсами в глобальному масштабі суттєво послаблює вплив на їхню діяльність таких базових макроекономічних регуляторів як попит та пропозиція, вартість фінансових ресурсів, національна податкова система, курс національної валюти тощо. А отже, ця діяльність стає менш підпорядкованою національним економічним політикам. Між тим, послаблення об'єктивних важелів координації не сприяє збалансованому розвитку національних економік. Диспропорційність входження окремих складових національної економіки у постіндустріальну сферу в перехідних економіках є суттєвим потенційним викликом цілісності національного економічного простору, який набуватиме сили в середньо- та довгостроковій перспективах.

Відтак виникає потреба у перенесенні регуляторних процесів на рівень відкритого діалогу між основними «гравцями» політико-економічного простору, якими є органи державної влади, ділові об'єднання, окремі потужні транснаціональні компанії, організації найманих працівників, інші складові громадянського суспільства.

Перераховані особливості призводять до подальшого розшарування суспільств як на національному, так і на міжнародному рівнях, поглиблення диференціації доходів всередині країн та добробуту окремих націй. Збільшуючи рівень доходів країн, корпорації яких здатні ефективно здійснювати ресурсний менеджмент у глобальному масштабі, поглиблення міжнародного поділу праці водночас спричиняє збільшення відставання рівня розвитку на іншому «полюсі» світової економічної системи. При цьому аналіз засвідчує, що джерелом диференціації є не власне процес глобалізації, який, як було зазначено вище, має об'єктивний та нейтральний характер, а неспроможність економічної системи скористатися з його позитивних складових. Отже, **найважливішою суперечністю сучасного етапу глобалізації є те, що вона відіграє позитивну роль для тих країн та соціальних груп, які оволоділи основними її підйомами та інтегрували їх у власні економічні стратегії, та посилює рівень експлуатації інших суб'єктів світової економічної системи.** Багато з країн, які офіційно декларують принципи вільної торгівлі (у першу чергу, США), на практиці докладають максимум зусиль для того, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для свого національного капіталу і вітчизняного виробництва в обхід лібералізаційних вимог. Водночас, країни, які з різних об'єктивних та суб'єктивних причин не спромоглися знайти таких «обхідних шляхів», стикаються сьогодні зі значним обмеженням дієвості своєї економічної політики.

Таким чином, глобалізація відкриває нові можливості для розвитку і одночасно накладає нові обмеження на реалізацію національних економічних

стратегій. При цьому можливості створюються на наднаціональному рівні, а їхнє використання, як і запобігання негативним наслідкам глобалізації, належать до першочергового обов'язку національних стратегій. З нашої точки зору, збереження національного суверенітету, неодмінною складовою якого є збереження суверенного права формувати власну економічну політику, виходячи з примату національних інтересів, можливе за сучасних умов лише при врахуванні під час формування економічної стратегії держави суті та особливостей теперішнього етапу глобалізації, впливу національної економічної політики на адаптацію України до процесів глобалізації та пріоритету зміцнення національної конкурентоспроможності й забезпечення економічної безпеки країни.

2.2. Забезпечення ефективності економічної стратегії держави: передумови, чинники та критерії оцінки

2.2.1. Принципи побудови ефективної економічної стратегії

Тривалий період соціальних та економічних втрат, якими вирізняються для України 90-ті рр. ХХ ст., а також гострота й нагальність соціально-економічних проблем, притаманних Україні на початку ХХІ ст., украї загострили суспільну потребу в розробці коректних критеріїв оцінки стратегії національного соціально-економічного розвитку з точки зору її дієздатності, тобто - спроможності до досягнення поставлених цілей.

Дієздатність державної влади полягає як в її здатності *розробити* на прями і завдання економічної стратегії, так і в спроможності *реалізувати* розроблені закони та прийняті рішення. Адекватність регуляторної активності держави має забезпечуватися використанням відповідних методик оцінки і вироблення рішень та своєчасним надходженням інформації про стан соціально-економічної системи, економічні передумови та наслідки регуляторних рішень. Динамічність економічних процесів викликає потребу в здійсненні органами влади оперативних дій з тактичного і короткострокового стратегічного регулювання. У зв'язку з цим існує тенденція до концентрації влади в руках компактного авторитетного і компетентного суб'єкта. Компактність зумовлює мінімізацію лагу прийняття рішень, пов'язаного з обробкою інформації і узгодженням висновків. Авторитетність забезпечує виконуваність управлінських рішень. Компетентність дозволяє уникнути хибних рішень за умов «затягування» в поточні проблеми. Спроби запровадження розподілу влади, який сприяє формуванню таких суб'єктів, здійснювалися в ході реформування адміністративної системи та удосконалення відносин між центральними та місцевими органами влади.

Поняття дієздатності держави не обмежується забезпеченням спроможності до вирішення апаратом державної влади конкретних завдань поточного характеру, а політика забезпечення дієздатності держави не зводиться

ся суто до завдань адміністративної реформи. **Передумови ефективності та дієвості державної стратегії знаходяться насамперед в економічній сфері і повинні забезпечувати здатність держави ставити і досягати стратегічні орієнтири розвитку відповідно до національних інтересів, виконувати завдання, пов'язані із впливом на соціально-економічні процеси, дотримуватися визначених пріоритетів, а також нейтралізувати можливі загрози економічній безпеці з застосуванням важелів, властивих ринковій економіці.**

Розгляд економічної стратегії в якості предмета економічної теорії дозволяє перевести оцінки ефективності стратегії з апіорі суб'єктивної політичної сфери на наукове підґрунтя, сформоване на методології стратегічного аналізу. **Визначення науково обґрунтованих ключових ознак та чинників ефективності економічної стратегії держави дозволить:**

- забезпечити кваліфікованість підходів потенційних розробників стратегії;
- забезпечити кваліфікованість «споживачів» пропозицій щодо стратегій розвитку України - органів державної влади, суб'єктів господарювання, населення, експертно-аналітичного середовища, засобів масової інформації тощо;
- ідентифікувати відверто популістські варіанти стратегій та ті, що слугують насамперед корпоративним інтересам;
- виокремити конструктивні пропозиції, які формулюються різними стратегічними суб'єктами, та максимально врахувати їх у формуванні загальнонаціональної стратегії економічного розвитку.

Поняття ефективності традиційно визначається як відношення результатів до витрат. Це дозволяє застосовувати в управлінській науці категорію ефективності в якості кількісної та якісної міри досягнення поставлених цілей. Відтак, переходячи до поняття ефективності стратегії, насамперед слід встановити, *що* вважатиметься результатом стратегії. З нашої точки зору, згідно з визначенням поняття стратегії, таким результатом не можуть бути певні рівні макроекономічних параметрів (темпи зростання чи обсяги ВВП, рівень інфляції, зайнятість тощо). Вони, швидше, належать до сфери результатів заходів економічної тактики. Вочевидь, **в стратегічному контексті, виходячи з визначеної у попередньому розділі базової цілі суб'єкта стратегії, ефективність має визначатися ступенем дотримання системи критеріальних ознак процесу відтворення цього суб'єкта.**

Слід також відокремити досягнення економічного *успіху* - поліпшення економічного становища на тлі певної економічної стратегії - і *ефективність* самої стратегії відповідно до визначених нею цілей. Як буде показано в наступному розділі, встановлення досить динамічного економічного зростання в Україні, поліпшення фіскальних та соціальних показників протягом 2000-2008 рр., може вважатися успіхом діяльності урядів. Проте стратегічні цілі у вигляді орієнтирів структурних зрушень, сформульовані в програмах їхньої діяльності, або декларовані на політичному рівні, зазвичай не досягалися.

Визначення *витрат* на досягнення результатів економічної стратегії є значно більш складним питанням. Адже йдеться про задіяння для реаліза-

ції стратегії з різною інтенсивністю усього комплексу суспільних ресурсів. Власне з цієї причини видається практично неможливим сформувати певну кількісну оцінку рівня ефективності економічної стратегії. Зокрема, авторами доповіді Світового банку «Держава у світі, що змінюється» при аналізі проблем дієвості політики вживається досить аморфний термін «потенціал держави», який визначається як «спроможність ефективно проводити й пропагувати колективні заходи». Звертаючись до терміну ефективності економічної політики, дослідники говорять про результат використання зазначеного потенціалу для задоволення попиту суспільства на відповідні блага¹⁴⁴.

Розглядаючи державу як суспільний інститут, ефективність економічної стратегії можливо аналізувати також із застосуванням інструментарію трансакційних витрат. Згідно методології інституційної теорії, ефективність держави як інституту може вимірюватись її здатністю до зниження трансакційних витрат в економіці. Результатом дій держави є пропозиція певних суспільних благ, до яких належать фізичний захист, правозахист, захист від надзвичайних ситуацій, відповідний культурний, моральний та освітній рівень населення, демографічний потенціал та рівень громадського здоров'я, рівень розвитку науки, інформаційної, транспортної та енергетичної інфраструктури, єдиної валютно-грошової системи тощо¹⁴⁵. Відповідно, потенційні трансакційні витрати економічного суб'єкта зменшуються на величину суспільних та квазісуспільних благ, які споживаються у суспільстві. Останні доповнюють індивідуальні відтворювальні процеси, сприяючи їх стійкості та завершеності. З огляду на те, що потенційні втрати від стихійності дій приватного суб'єкта в разі відсутності спонукання його до оптимальних дій засобами державного регулювання також можуть бути віднесені до трансакційних, поняття суспільних благ може трактуватися нині досить широко.

Ефективність економічної стратегії досягається через максимальну мобілізацію усіх доступних чинників, які можуть бути задіяні для досягнення поставлених стратегічних напрямів і завдань. Як зазначає І. Бідзюра, «оцінювати дієздатність держави слід також і з точки зору її здатності забезпечити... створення економічних, політичних та соціальних передумов реалізації наявних (у т.ч. потенційних) конкурентних переваг»¹⁴⁶. З точки зору угорського дослідника Л. Чаби, «один з головних критеріїв успішності трансформаційної політики - «проклала вона чи не проклала шлях до ди-

¹⁴⁴Государство в меняющемся мире. МБРР/ВБ, 1997. - М.: Прайм-ТАСС, 1997. - С.4.

¹⁴⁵Класична економічна теорія пропонує більш вузьке визначення суспільних благ, виводячи окремо державні функції пропозиції центральних грошей, погашення ринкових екстерналій та встановлення рамкових умов господарської поведінки. На нашу думку, інституціональній теорії співзвучним буде розширене трактування суспільних благ як усіх, для яких характерне повне чи умовне недиференційоване та невиключуване споживання. - Я.Ж.

¹⁴⁶Бідзюра І. Держава в умовах розгортання системних реформ // Політичний менеджмент. - 2004. - № 3. - С. 79.

намічно ефективних рішень, стійких у фінансовому відношенні траекторій зростання»¹⁴⁷.

Зважаючи на те, що ступінь ефективності господарських рішень у ринковій економіці оцінюється, зрештою, в категоріях конкурентоспроможності, слушно видається позиція низки дослідників щодо того, що ефективність стратегії визначається ступенем розкриття конкурентних переваг суб'єкта засобами корпоративного управління та (для державного рівня стратегії) національної економічної політики. Зокрема, український дослідник І. Бідзюра зазначає: «оцінювати дієздатність держави слід також і з огляду на її спроможність забезпечити ... створення економічних, політичних і соціальних передумов реалізації наявних (у тому числі потенційних) конкурентних переваг»¹⁴⁸.

Американський дослідник у галузі менеджменту Дж. Томпсон надає більш «просто» трактування ефективної стратегії: «це виконання вірних речей вірним способом та для правильних цілей»¹⁴⁹. **Ознаками ефективної стратегії** він вважає:

- адекватність стратегії (потребам середовища, ресурсам та цінностям організації та її основній меті);
- виконуваність стратегії (забезпеченість ресурсами, відповідність вимогам та інтересам суб'єктів, яким належить її втілювати, відповідність поточному історичному моменту);
- прийнятність стратегії (відповідність стратегічним суспільним потребам та інтересам, належна очікувана віддача, наявність синергетичного ефекту, прийнятний рівень ризиків реалізації стратегії)¹⁵⁰.

Подібний набір критеріїв ефективності стратегії наводить також В. Тертичка:

- прийнятність для виконавця та об'єкта;
- наявність у країні відповідних ресурсів;
- наявність державної структури для впровадження;
- здатність досягти бажаного;
- дієвість та адаптованість до проєктованих змін;
- гнучкість¹⁵¹.

На думку Г. Мінцберга, Дж. Куїнна та С. Гошала, щоб бути ефективною, стратегія має розроблятися у відповідності з певним комплексом умов, вимог та критеріїв, а її реалізація - відбуватися при забезпеченні відповідних інституційних рамок. З точки зору фахівців, загальними чинниками ефективності стратегії будь-якого рівня є:

¹⁴⁷ Чабя Л. Венгрия на рубеже веков: итоги трансформации и перспективы вступления в ЕС // Вопросы экономики. 2000. - № 6. - С.40.

¹⁴⁸ Бідзюра І. Держпава в умовах розгортання системних реформ // Політичний менеджмент. - 2004. - № 3. - С.79.

¹⁴⁹ Thompson J.L. Strategic Management. - Thomson Learning, 2001. - P.904.

¹⁵⁰ Ibid. - P. 675-681.

¹⁵¹ Тертичка В. Державна політика. Аналіз та здійснення в Україні. - К.: Основи, 2002. - С. 181.

- чітко сформульовані завдання, які можуть змінюватися навколо поставлених цілей;
- підтримка ініціативи виконавців, що підвищує свободу політичного маневру;
- концентрація зусиль, що дозволяє досягти максимального результату за мінімальних зусиль;
- гнучкість, що дає запас міцності для свободи маневру;
- скоординованість дій та відповідальність керівництва за досягнення поставленого результату;
- захист основних ресурсів та життєво важливих систем організації¹⁵².

Уявлення про поширені підходи до шляхів забезпечення ефективності стратегії надає комплекс заходів, запропонований Національним університетом США для вдосконалення формування та імплементації глобальної стратегії цієї країни. Серед таких заходів:

- чітке визначення національних цілей в термінах базових цінностей, національних інтересів і бажаних міжнародних умов;
- досягнення консенсусу всередині країни щодо питань стратегії;
- вироблення політичних дій, стратегій, програм, інструментів для реалізації інтегральної стратегії;
- надання всебічної підтримки акціями, стратегіями і програмами, які сприяють досягненню національних цілей;
- постійна адаптація політичних дій, стратегій і програм, а також національних цілей відповідно до змін у глобальних і регіональних умовах¹⁵³.

Згідно визначення, **економічна стратегія може бути ефективною, лише якщо вона включена в органічну суспільну систему та виходить з комплексного врахування особливостей відтворення й розвитку останньої**. За словами одного з теоретиків «ордолібералізму», теорії, що була взята за основу відбудови повоєнної Німеччини, В. Ойкена, «якщо економічна політика бажає бути вільною, вона повинна з великим реалізмом бачити небезпеку «невідворотності» і діяти відповідним чином...». Економічна політика, відзначав автор німецького «економічного дива», стає вільною, якщо враховує динаміку всього господарського порядку¹⁵⁴.

Враховуючи, що відтворення суспільної системи відбувається у процесі взаємодії її елементів, *способом* реалізації економічної стратегії є прямиий чи опосередкований вплив на ці елементи, насамперед, ті, які є суб'єктами власних стратегій. За висновком Д. Чистіліна, призначення суспільної системи полягає у забезпеченні такої взаємодії рядових агентів, щоб їхнє колективне трудове зусилля було вищим від арифметичної суми зусиль кожного

¹⁵²Минцберг Г., Куинн Дж.Б. Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.32-33.

¹⁵³Гончаренко О.М., Лисицин Є.М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції Національної безпеки України. - К.: НІСД, 2001. - С. 28.

¹⁵⁴Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М.: Прогресс, 1995, С.106.

окремого учасника¹⁵⁵. Іншими словами, **результат економічної стратегії впливає з ефекту синергії функціонування суспільної системи**. Саме ця синергія, вочевидь, і має розглядатися як головне джерело ресурсного забезпечення завдань економічної стратегії держави. Отже, ефективною може бути визнана лише така економічна стратегія держави, яка реально сприяє розвитку ефективних приватних економічних стратегій.

Слід зазначити, що у певний короткий проміжок часу економічна стратегія держави може становити загрозу для економічних суб'єктів та відіграватиме стримуючу роль для їхньої діяльності. Найяскравіший приклад - стратегія «шокової терапії», яка застосовувалася у багатьох з перехідних економік. Проте в країнах, де вона мала успіх, її часові рамки були жорстко обмежені. Критичним чинником стало й економічне підґрунтя, на якому вона здійснювалася - як було показано нами раніше, такий тип стабілізаційної стратегії ефективний, якщо він застосовується за наявності значної інфляції попиту та припиняється відразу після досягнення стабілізуючого ефекту¹⁵⁶. В якості прикладу також можна навести лібералізацію зовнішньої торгівлі, яка призводить до зростання конкурентного тиску, що, у свою чергу, загрожує безпеці національних виробників. Будучи застосованою після проведення структурної перебудови та на базі активної промислової політики, така лібералізація мала б успіх. Проте, реалізована без належної підготовки, вона може пригнічувати національне виробництво.

Визначальною відмінністю, що характеризує роль та місце держави в перехідних економіках, є те, що інституційні трансформації примушують державу постійно доводити легітимність свого існування та своєї політики. В світлі цього особливого значення набуває консолідація інтересів найбільш впливових суб'єктів економічної влади, включення особистих господарських намірів кожного громадянина у загальні процеси трансформації, зміцнення економіки та примноження національного багатства.

Зазначеної проблеми торкалися чимало українських та російських дослідників. Зокрема, їхня увага концентрується на питаннях, пов'язаних з відстоюванням представниками бізнесу своїх інтересів при розробці та провадженні державою регуляторної політики¹⁵⁷, з відносинами у сфері соціальної відповідальності бізнесу¹⁵⁸. Автори доходять висновків про необхідність

¹⁵⁵Чистілін Д. Проблеми самоорганізації в перехідній економіці // Економіка України. - № 4. - 2000. - С.49.

¹⁵⁶Жаліло Я. Економічна стратегія держави в нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1999. - С.86-108.

¹⁵⁷Лацуба М. Становлення бізнес-асоціацій як суб'єктів публічної політики в регіонах України // Пріоритети. - 2006. - № 6. - С.8-9; Україна: бізнес та економічні пріоритети // Пріоритети. - 2005. - № 2. - С.6-8.

¹⁵⁸Кривошеєв В.Т. Социальное партнерство и корпоративизм: российская специфика // СОЦИС. -2004. -№ 6. - С.38-44.; Доклад о социальных инвестициях в России - 2008 / Ю.Е.Благов (и др.); под общ. ред. Ю.Е.Благова, С.Е.Литовченко, Е.А.Ивановой.- М.: Ассоциация Менеджеров, 2008.- 92 с.; Стародубська М. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні // Пріоритети. - 2005. - № 7 - С. 12-14.

розбудови інституційних механізмів впливу бізнесу на державні рішення у сфері економічної політики¹⁵⁹, та про потребу поширення соціальної активності підприємств¹⁶⁰. Водночас поки що бракує інтегративного підходу, який дозволив би пов'язати в єдину систему відносини між органами державної влади, представниками бізнесу та складовими громадянського суспільства та поставити їх на підґрунті об'єктивних економічних закономірностей. На необхідності та важливості формування нових партнерських відносин держави, суспільства і бізнесу, наголошує й В. Гесць¹⁶¹.

Аналізуючи пріоритетні напрямки соціально-економічних трансформацій в країнах з перехідною економікою, Дж. Стігліц наголошує: «в центрі уваги повинна бути не відмова від держави, чи її ослаблення, а зміна курсу уряду, з встановленням різноманітних партнерських зв'язків між державним і приватним секторами»¹⁶². Перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських стосунків на основі взаємної вигоди знімає, на думку Дж. Стігліца, низку обмежень щодо державної політики¹⁶³. З іншого боку, в разі збереження фрагментарності суспільства, держава може опинитися під впливом групових інтересів, що, при нехтуванні інтересами інших груп, може мати деструктивні наслідки. Посилення дієвості держави, яка перебуває під впливом корпоративних інтересів окремих економічних груп, може призвести до загострення конфлікту інтересів та суттєвого викривлення легальних процедур в економічній сфері.

Виходячи з викладеного вище, видається за можливе сформулювати низку фундаментальних принципів формування ефективної економічної стратегії держави.

1. Обґрунтованість - підтримка кожного з положень науковими розрахунками. Ефективна стратегія повинна бути концептуально визначеною, що уможливить її реалізацію в умовах виникнення непередбачуваних факторів. Неодмінною умовою є передбачення можливості динамічної корекції критеріїв та цільових показників в умовах реалізації стратегії за відносної макроекономічної дестабілізації. На нашу думку, ефективна стратегія в перехідній економіці має ґрунтуватися на усвідомленні об'єктивної необхідності проходження періоду нестабільності при переході до політики

¹⁵⁹Соболева И.В. Социальный капитал или социальный ресурс? // Экономическая наука современной России. - 2006. - № 3. - С.16-28.; Суліма Є. Процес глобалізації - рушійна сила формування глобального соціального порядку постіндустріалізму // Людина і політика. - 2004. - № 5. - С.70-74.

¹⁶⁰Доклад о социальных инвестициях в России - 2008 / Ю.Е.Благов (и др.); под общ. ред. Ю.Е.Благова, С.Е.Литовченко, Е.А.Ивановой. - М.: Ассоциация Менеджеров, 2008. - 92 с.; Стародубська М. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні // Пріоритети. - 2005. - № 7 - С. 12-14.

¹⁶¹Гесць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. - 2005. - № 5. - С. 4-17.

¹⁶²Стігліц Дж., Эллерман Д. Мосты через пропасть: макро- и микростратегии для России // Проблемы теории и практики управления. - 2000. - № 4. - С. 11.

¹⁶³Стігліц Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия для государств с переходной экономикой // Трансформация. 1998. - № 6. - С. 1-3.

зростання та використанні елементів нестабільності як додаткових важелів економічної трансформації. Неврахування цього об'єктивного процесу при побудові стратегій означатиме його стихійний характер, що буде сприйнято як загроза реалізації стратегії та викличе не передбачені нею екстрені заходи. Це означатиме її руйнування як комплексу взаємопов'язаних заходів.

2. Прозорість - чіткий виклад стратегії, доведення її мети, напрямів та завдань до вертикалі виконавчої влади, громадян, суб'єктів господарювання, іноземних інвесторів та кредиторів та суворе слідування їм. Відверте інформування про необхідність заходів економічної політики, що вживаються, та їхнє призначення в контексті цілісної стратегії, прозорість інформації щодо можливої реакції органів економічної влади на явища дестабілізації макроекономічного становища є необхідною умовою консолідації зусиль економічних, політичних та громадських сил суспільства. Стратегія має бути зрозумілою для усіх верств суспільства - від її безпосередніх виконавців - до широкої громадськості. Водночас, виклад стратегії не повинен бути спрощеним. Спрощеність суперечить прозорості стратегії, оскільки приховує (нехай, неусвідомлено) весь комплекс її можливих наслідків.

3. Легітимність - сприйняття стратегії переважною більшістю суспільства, політичних та економічних сил. Потрібно створити умови, які забезпечать діяльність незалежних економічних суб'єктів, кожний з яких керується насамперед власними економічними інтересами, у руслі, потрібному для реалізації стратегічної програми. Тоді вдасться реалізувати головну перевагу ринкової економіки над адміністративною - коли об'єкт стратегії є одночасно суб'єктом власної стратегії, що викликає синергетичний ефект та кардинальним чином посилює ефективність державної стратегії.

Слід усвідомити, що в сучасній господарській системі адміністративно-го визначення цілей недостатньо, У зв'язку з цим вже у процесі розробки стратегічна програма повинна передбачати економічні та політичні ресурси, на які спиратиметься її реалізація, для чого поєднувати в собі *реалістичність* - будуватися на основі тверезої оцінки можливостей країни - та *прийнятність* суспільством - містити суспільно привабливі цілі. Ефективна стратегія повинна бути зорієнтована на максимально широкий розподіл ефекту від економічного зростання на усі верстви суспільства та економічні групи, що дозволить об'єднати їхні інтереси навколо загальнонаціональних цілей. Як вказувалося вище, адекватне функціонування системи ринкових регуляторів можливе лише за умови здатності приватних економічних суб'єктів розробляти та здійснювати власні ефективні економічні стратегії.

4. Адекватність - врахування комплексу характеристик поточного стану економічної системи, досягнутих результатів та використання її особливостей як *рушійв економічного оновлення*. Це потребує всебічного аналізу наявного організаційного, технологічного та економічного потенціалу країни з метою максимального використання наявних ресурсів та, найголовніше, активного подолання ресурсних обмежень. Оскільки в перехідній економіці відповідні ринкові механізми не спрацьовують належним чином, неминуче

чою є активна стратегічна роль держави як головного реформатора в трансформаційному процесі.

У зв'язку з цим на основі принципово нових позицій потрібно розглянути *проблему макроекономічної стабілізації в перехідних економіках*. Нова парадигма стабілізації повинна забезпечити трансформацію валютно-грошової стабілізації в економічне зростання і *досягнення подальшої макроекономічної стабілізації через зростання та наступні структурні зміни*. Відповідно, стратегія держави повинна вийти за рамки антикризових заходів, а її пріоритети - модифікуватись у бік таких, що забезпечують економічне зростання.

5. Контрольованість - наявність визначених критеріїв успішності заходів стратегії, відстеження своєчасності, повноти їх досягнення, орієнтирів оперативного коригування. Індикаторами ефективності трансформаційної стратегії повинні стати ті, що мають комплексний характер та характеризують дійсно довгострокові тенденції. Саме наявність чітко визначених критеріїв реалізації стратегії є основним «запобіжником» щодо загроз корупції та групового лобізму у владних структурах, оскільки дозволяє як органам державної влади, так і громадським структурам коректно оцінювати владні рішення.

6. Логічність - встановлення обмеженої кількості ключових завдань, визначення шляхів їх послідовної реалізації, які би враховували: сучасний стан проблеми, цілі, засоби реалізації, потенційні загрози реалізації та критерії виконання. Послідовність є визначальним чинником успішності стратегії. Проте, оскільки як з суб'єктами, так і з об'єктами економічної стратегії відбуваються постійні трансформації, мають систематично змінюватися напрями, завдання та пріоритети, а також мета стратегії. *Стратегія має передбачати динамізм критеріїв та пріоритетів в залежності від стану економічної системи*, що забезпечуватиме більшу гнучкість економічної політики. Важливою характеристикою ефективної стратегії є несуперечливість цілей. Тому актуальним є передбачити необхідність вчасної відмови від заходів економічної політики, які вже виконали своє призначення та перетворилися на дестабілізуючі чинники.

7. Структурна довершеність. Важливою ознакою ефективної стратегії є її структурна цілісність та нерозривна єдність теоретичних основ формування стратегії та практики її реалізації. Згідно з теорією менеджменту, будь-яка ефективна стратегія повинна містити три складових: основні цілі (завдання діяльності), основні елементи політики, послідовність основних дій¹⁶⁴. Як було показано вище, ефективна стратегія повинна також включати в себе ієрархію стратегій нижчого рівня (наприклад, галузевого, регіонального рівнів чи суб'єктів господарювання).

8. Врахування зовнішніх впливів. Слід відмовитися від спроб будувати економічну стратегію, враховуючи лише суто внутрішні фактори і проблеми

¹⁶⁴Минцберг Г., Куинн Дж.Б. Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.30.

та ігноруючи при цьому гео економічні фактори і процеси глобалізації. Навпаки, внутрішня стратегія має здійснюватися в комплексі геополітичного самовизначення в системі стосунків з основними регіональними економічними та політичними об'єднаннями.

Формування ефективної стратегії є досить важким завданням, і складність його прямо пропорційна ступеню невизначеності очікуваних зовнішніх та внутрішніх чинників економічного розвитку, які впливатимуть на реалізацію цієї стратегії. В процесі реалізації економічної політики держави можливе виникнення низки чинників, які суттєво знижують ефективність державного регулювання економіки та потребують цілеспрямованого коригування в руслі стратегії підвищення дієздатності держави. Такі перешкоди виникають як внаслідок об'єктивного розвитку подій, так і через застосування неадекватних засобів економічної політики держави. Насамперед, на шляху формування ефективної стратегії знаходиться низка об'єктивних перешкод, які згадуваний вже Дж. Томпсон називає *«парадоксами стратегії»*. Серед них він виділяє такі:

- план майбутнього будується на базі попереднього досвіду, тому вплив екстраполяції («раціональних» очікувань) може бути надто потужним;
- реальна стратегія неодмінно відрізняється від запланованої, оскільки гнучко реагує на зміни в середовищі своєї реалізації;
- організація мусить одночасно реагувати на зміни всередині себе і в зовнішньому середовищі, протистоячи як внутрішнім, так і зовнішнім чинникам;
- можливості організації часто не співпадають з намірами, які сформовані під впливом певних позасистемних сил (амбіціями керівника підприємства, тиском міжнародних фінансових організацій чи завищеними очікуваннями суспільства);
- відбувається злиття економічних та позаекономічних чинників, які розвиваються на основі різної методологічної бази;
- засоби реалізації стратегії повинні мати конкретну сфокусованість і одночасно впливати на реалізацію системних змін;
- цілеспрямованість та заданість напрямів стратегії поєднується із потребою в гнучкості та інновативності стратегічних завдань та економічної тактики;
- централізоване планування, яке розробляється в єдиному центрі (дирекції підприємства чи уряду країни) поєднується з децентралізованим виконанням (підрозділами підприємства, органами держави і суб'єктами господарювання)¹⁶⁵.

Поряд з перерахованими об'єктивними перешкодами, які ускладнюють забезпечення ефективності економічної стратегії, існує також низка типових «суб'єктивних» причин - поширених помилок при розробці та реалізації стратегії. Принагідно зазначимо, що найбільший живильний ґрунт для узагальнення та аналізу таких помилок представлений практикою економічної

¹⁶⁵Thompson J.L. Strategic Management. - Thomson Learning, 2001. - P.901-902.

політики в *перехідних* економіках. Проведене нами дослідження¹⁶⁶ дозволяє серед таких перешкод виділити наступні.

1. Неадекватність методологічної бази. Вдосконалення методологічної бази державної активності в перехідних економіках видається особливо важливим з огляду на те, що, як показав досвід, економічні системи такого типу значно чутливіші до заходів державної політики. Зокрема, під час розробки та реалізації стратегій економічної стабілізації в Україні не було враховано накопиченого досвіду регулювання нестабільних економічних систем, відбулось некритичне застосування теоретичної та практичної бази, надбаної на теренах розвинених економік і малопридатної для перехідного періоду. В підготовці заходів із виходу економіки з трансформаційної кризи та переходу до економічного зростання необхідна переорієнтація методологічних засад економічної політики на теорії нестабільних економік, а джерелом практичного досвіду повинні виступати практика реалізації політики держави в перехідних економіках, насамперед - в країнах СНД, та власний досвід України.

2. Недотримання балансу економічних стратегій і тактики. Якщо завдання державної стратегії трактується занадто вузько, відбувається змішування стратегій і тактики. В цьому разі може бути досягнутий тимчасовий локальний стабілізаційний ефект, такий як мінімізація темпів інфляції, балансування бюджету, досягнення стабільності валютного курсу тощо, але підтримка стабільності в стратегічному плані, як і забезпечення економічного зростання, будуть значно ускладнені. Відбувається своєрідне «розтягування» стратегії по окремих напрямках її реалізації, що унеможливорює цілісну оцінку її ефективності.

3. Змішування цілей та засобів реформ. Ступінь успішності ринкової трансформації часто починають оцінювати за ступенем розвитку окремих ринкових економічних форм та відносин. Тоді досягнення одних стратегічних завдань стає на перешкоді виконання інших, що загалом заважає переслідувати стратегічну мету. Досить рельєфно таке змішування можна побачити на прикладі постановки завдань фіскального збалансування, реалізація якого одночасно завдає негативного впливу на стан сукупного попиту через скорочення бюджетних видатків - або призводить до гальмування економічної активності внаслідок зростання фіскального навантаження на бізнес. Такий стан виникає внаслідок надмірного акценту на завданнях антиінфляційної політики, що призводить до посилення ризиків демонетизації економіки, гальмування економічної динаміки та інвестиційних процесів. Перелік подібних прикладів може бути продовжений.

4. Короткострокові горизонти. З огляду на те, що стратегічні цілі суспільства сягають далеко за межі короткострокових програм, існує загроза їхнього ігнорування чинними політичними силами. Часта зміна українських урядів стала на заваді спадковості економічної політики держави. Наочним

¹⁶⁶Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - 144 с.

прикладом є доля розробленої під керівництвом уряду В. Пустовойтенка програми «Україна-2010», яка, попри всю її недосконалість, була вагомим спробу здійснення стратегічного планування української економічної політики. Пізніше її «долю» розділили також програми «Реформи заради добробуту» прем'єр-міністра В. Ющенка та Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004-2015 рр.), створена під керівництвом прем'єр-міністра В. Януковича. Зосередженість уряду на вирішенні конкретних короткотермінових завдань за відсутності визнаних стратегічних орієнтирів робить його значно зручнішим об'єктом для «атак» представників груп носіїв вузькокорпоративних інтересів.

Динамічність структури, набору суб'єктів та об'єктів економічної стратегії привертають увагу до *меж ефективності* економічної стратегії держави у ринковій економіці, або ступеня регулюючого впливу держави на ті чи інші складові економічної системи, за якого державна економічна стратегія зберігає свою ефективність. Через те, що ці межі визначаються насамперед здатністю економічної системи до саморегулювання, в умовах нестабільної економіки вони значно змінюються.

Вочевидь, *гранична нижня межа* державної активності, нижче якої втручання держави недостатньо для забезпечення ефективності економічної стратегії, обумовлена необхідністю підтримки стану ринкового середовища. Отже, держава повинна забезпечувати базові ринкові параметри відповідно до відомих положень про «відмови ринку» контролювати дотримання господарського, цивільного та кримінального права, забезпечувати цілісність території тощо. Зрозуміло, що, **чим більш дієздатними є приватні економічні суб'єкти, тим нижчою може бути нижня межа державної активності.**

Визначити *верхню межу*, за якою економічна політика держави втрачає свою ефективність, значно важче. Кожна з країн має власний рівень верхньої межі ефективності економічної стратегії. До того ж, зі зміною етапів економічних перетворень ця межа істотно зміщується. Високий рівень державного втручання спроможний сприяти швидкій побудові розвиненої структури економічних суб'єктів за невеликий проміжок часу. У перехідних економіках «шокова терапія» була успішною не в усіх країнах, а стратегія поступових змін не обов'язково спричиняла стагнацію.

На думку автора, **верхня межа ефективності економічної стратегії держави залежить від наявності та ефективності використання ресурсів, які знаходяться у розпорядженні держави, визначених стратегічних завдань і пріоритетів, здатності інституційної структури суспільства забезпечувати єдність приватних економічних стратегій та економічної стратегії держави.**

Викладені засади ефективності стратегії дозволяють трактувати **ефективність як забезпечення оптимального функціонування суб'єкта шляхом раціонального використання ресурсів об'єкта.** Оскільки економічна стратегія є нерозривною цілісністю ланцюга - від стратегічного задуму до його практичного втілення, неефективність реалізації заходів в сфері еконо-

мічної політики - проблема, у першу чергу, не інституту, який їх реалізує, але інституту, відповідального за їхнє вироблення. Підсумковим критерієм ефективності стратегії є саме її виконуваність. Відтак **ефективна стратегія - це та, яка передбачає важелі власного виконання та виключає можливість невиконання, за винятком обмеженого переліку формажорних обставин чи волюнтаристських політичних зрушень**. У свою чергу, відсутність у неефективній стратегії дієвих механізмів її реалізації є свого роду «вбудованим запобіжником» для захисту національної економіки від некоректних політичних рішень, прийнятих під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

2.2.2. Передумови й чинники ефективності економічної стратегії в нестабільній економіці

Як засвідчили результати проведеного нами дослідження досвіду реалізації економічної політики в країнах з нестабільними економічними системами¹⁶⁷, шлях до національного успіху в таких країнах проходив через застосування гнучких підходів до формування економічних стратегій, поєднання традиційних та специфічних заходів економічної політики, визначення чітких часових рамок, в яких ці заходи зберігатимуть ефективність, зміну інструментарію економічної політики відповідно до змін її об'єкта¹⁶⁸.

Аналіз досвіду реалізації економічної стратегії в країнах з різними суспільно-економічними системами дозволив виділити чинники успіху та невдач в економічній політиці держави. Це дає можливість визначити низку **концептуальних засад побудови ефективної державної стратегії у нестабільних ринкових економічних системах**, які докорінним чином відрізняють цю стратегію від тієї, що традиційно здійснюється у розвинених країнах із збалансованою економікою. Урахування цих аспектів може надати методологічну основу для розробки ефективної державної стратегії в Україні. Завдяки проведеному аналізу можна також визначити головні загрози, що виникають у нестабільних економіках як внаслідок об'єктивного розвитку подій, так і через застосування неадекватних засобів економічної політики держави.

Завдання державної економічної стратегії в нестабільній економіці визначаються особливостями генези нестабільності та поточного стану економічної системи і являють собою гнучкий комплекс цілей, що досягаються

¹⁶⁷Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С. 40-79.

¹⁶⁸Під нестабільними в зазначеному дослідженні розуміються економічні системи, що знаходяться у стані нерівноваги, який є нерозв'язним з позицій внутрішніх законів даної системи. Зокрема, до таких належать перехідні та постперехідні економіки, в яких ще не сформувалося усталеної системи вбудованих регуляторів, які спроможні були б здійснювати автоматичне антикризове регулювання і мати стабілізуючий ефект, спираючись на внутрішні закони цієї системи.

стратегічною економічною політикою держави. Ними є: створення умов і забезпечення стійкого збалансованого економічного зростання; забезпечення стабільності грошово-фінансової системи; перебудова структури виробничого потенціалу та розміщення ресурсів відповідно до вимог, необхідних для побудови сучасної розвиненої економіки; ефективне включення економіки до світової економічної системи; збільшення зайнятості та підвищення соціальної стабільності; створення системи органів державної влади і недержавних інститутів, адекватної сучасним вимогам і потребам економічної стабілізації та зростання; забезпечення правового середовища. Пріоритети наведеної стратегії формуються залежно від конкретного стану соціально-економічної системи і є відмінними у різних типах нестабільних економік. Характерний для нестабільної економічної системи динамізм у структурі суб'єктів та об'єктів економічної стратегії держави містить потенційну небезпеку відставання комплексу поставлених стратегічних завдань від реальної динаміки економічної системи.

Удосконалення методологічної бази державної активності у нестабільних економіках видається особливо важливим. Адже, як засвідчує досвід, економічні системи такого типу значно легше піддаються як позитивному, так і негативному впливам заходів державної політики. Тому **нестабільні економіки критичні стосовно методологічної бази державної стратегії економічної стабілізації, що у них застосовується.**

Насамперед потрібно визначитися із розумінням терміна «*економічна стабілізація*», поглибити його традиційне трактування при розробці відповідної політики в Україні. Виходячи з методологічного апарату та визначення органічності суспільної системи, викладених у перших главах даного розділу, **стабільність можна визначити як досягнення такого стану економічної системи, який може підтримуватися тривалий час за допомогою властивих їй регулюючих засобів.**

Таке визначення дозволяє розуміти економічну стабілізацію не як стан, а як стратегічний процес, що полягає у наближенні до економічної стабільності. Цей процес має значну тривалість. Відповідно повинні формулюватися і критерії стабілізації. Як продемонструвала практика, ними не можуть бути зниження до певної, заздалегідь визначеної величини темпів інфляції, коливань курсу національної валюти, збалансування дефіциту бюджету чи платіжного балансу. Адже в такому разі стабілізація мала б розглядатися як захід економічної тактики, насправді ж вона є одним з напрямів економічної стратегії. Відтак **критерієм може бути лише посилення дії ринкових регуляторів**, і для кожного конкретного стану економічної системи існує свій, індивідуальний рівень макроекономічних показників, за якого система отримує здатність до саморегулювання.

Отже, стабілізація є комплексним поняттям, що враховує стан усіх складових економічної системи. Досягнення локальної стабільності (наприклад, грошової) є неодмінною складовою стратегії економічної стабілізації, проте має розглядатися саме як одна із складових, а не як ключовий напрям економічної політики держави.

Економічне зростання є показником дієвості процесів саморегуляції у довготривалому періоді. Адже їхня основа - узгодження інтересів приватних економічних суб'єктів з суспільним інтересом та між собою, а ці інтереси, у свою чергу, базуються на потребі постійного зростання. Економічне зростання є логічним *наслідком* успішної стабілізаційної стратегії, дає можливість утримувати стабільність протягом тривалого часу. Зростання є також необхідною *умовою* стабілізації через те, що у більшості стабілізаційних процесів необхідні значні зусилля стосовно структурної перебудови економіки. Отже, практика нестабільних економік засвідчила, що встановлення стійкого *економічного зростання є невід'ємною складовою стратегії економічної стабілізації*.

На думку автора, *можна розглядати перехід до економічного зростання як критерій успішності першого етапу стабілізаційної стратегії*. Економічне зростання, що зумовлюється підвищенням стабільності економіки і зміцнює цю стабільність, характеризує процес розширеного суспільного відтворення. Це означає, що стабілізаційні заходи повинні формувати підвалини економічного зростання.

Перший етап економічної стабілізації, пов'язаний з усуненням головних деструктивних чинників та інституційним шоком, як правило, супроводжується спадом виробництва. Проте він не може тривати більше, ніж 2-3 роки. Оскільки далі, що особливо показово для України, цей спад, власне, починає генерувати чинники, що руйнують економічну систему.

Як зазначалося вище, **для забезпечення ефективної економічної стабілізації критично важливими є три головні характеристики економічної стратегії: її структура, послідовність та інституційне забезпечення.**

Структура економічної стратегії у ринковій економіці визначається структурою суб'єкта та теоретичною основою його діяльності, рівнем розвитку ринкового середовища, інституційною структурою суспільства, певними екзогенними чинниками. Структурованість економічної стратегії передбачає наявність чітко визначеної та вірно сформульованої мети, набору стратегічних напрямів, що виходять з головних тенденцій розвитку економічної системи, стратегічних завдань і пріоритетів, які, власне, покликані забезпечити стабілізацію та економічне зростання, та відповідних їм заходів економічної тактики.

Досвід країн з нестабільними економіками засвідчив, що держави з розвиненою структурою економічної стратегії (Південна Корея, Тайвань, Китай) мали найбільший успіх. Тут завдання та напрями економічної стратегії було чітко підпорядковано стратегічній меті - стабілізації економіки та забезпеченню економічного зростання. Певні диспропорції призводили до структурних суперечностей, інфляційних тенденцій, проте вони швидко були ліквідовані дією переважно властивих цим системам ринкових вазелів¹⁶⁹.

¹⁶⁹Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С.43-62.

Натомість досвід низки інших країн демонструє значні деформації структури економічної стратегії. Показовим прикладом є практика країн Латинської Америки, які перейшли від надмірного одержавлення економіки до надання не виправданого пріоритету грошовій стабілізації та вирівнювання платіжного балансу за рахунок інших завдань економічної стабілізації¹⁷⁰.

У перехідних суспільствах відбуваються значні зрушення у структурі суспільної системи, що викликає порушення і в економічній стратегії. У більшості з них слід говорити передусім про *недостатню визначеність стратегічної мети*. Оскільки за останню ставився перехід до ринкової економіки, економічна стратегія спрощувалася до політики лібералізації. За переростання окремих завдань лібералізації цін, зниження бюджетного дефіциту, антиінфляційної політики, приватизації державної власності у стратегічні напрями відбувалося суттєве погіршення показників економічної динаміки. Адже ці завдання мають сенс лише як складові пакету заходів економічної стратегії. Тому й в Україні, де характеру стратегічних напрямів з середини 90-х рр. набули антиінфляційна політика, мінімізація бюджетного дефіциту та стабілізація валютного курсу, спостерігалися тривалий економічний спад та розпад тих складових економічної системи, що не входять до зазначених напрямів, насамперед власне виробничого комплексу. Стабілізаційна стратегія у перехідних економіках була успішною передусім у країнах, де держава залишила за собою роль головного реформатора (Польща, Угорщина, Чехія, Китай), координуючи та контролюючи процеси економічної трансформації¹⁷¹.

Однією з найважливіших рис успішних стратегій стабілізації було першочергове сприяння розвитку приватних економічних суб'єктів, зміцненню національних виробників як первинної ланки національної економіки, відновленню та розширенню їхніх зв'язків. Розрахунок на самостійний розвиток приватних підприємств після лібералізації економіки у постсоціалістичних країнах не мав бажаних результатів, через що уряди цих країн змушені були перейти до активної політики розвитку інституційної структури. **Головною причиною трансформаційної кризи та кризи у Латинській Америці 80-90-х рр. XX ст. є переоцінка здатності приватних економічних суб'єктів здійснювати ефективну економічну стратегію за умов різкого відходу держави від регулювання економіки.**

Виходячи з динамічності структури економічної стратегії, необхідною є вимога щодо її *послідовності*. Адже у нестабільній економіці відбуваються постійні зміни стану економічної системи, макроекономічних показників, що враховуються при розробці економічних стратегій різних рівнів. Радикально, особливо у перехідних економіках, змінюється інституційна структура, у тому числі - структура органів державної влади. Таким чином, через трансформації, що відбуваються з суб'єктами та об'єктами економічної

¹⁷⁰Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С.62-76.

¹⁷¹Там само. - С. 80-120.

стратегії, постійно мають змінюватися її напрями, завдання та пріоритети, а також стратегічна мета. Найбільший успіх у процесі стабілізації мали країни, що здійснювали послідовну економічну стратегію, кожний з етапів якої спирався на досягнення попереднього та формував передумови переходу до наступного. За умов нестабільності ринкова економіка виявляє тенденцію до збільшення стихійних неконструктивних явищ і водночас не чинить опір державному впливу. Тому **за найефективнішу можна вважати стратегію, за якої здійснюється активне державне втручання на ранніх стадіях розбудови ринку з поступовим наданням частини управлінських функцій приватним економічним суб'єктам у міру їхньої готовності до цього.**

Практика свідчить, що **послідовність економічної стратегії є визначальним елементом локальної або короткотермінової економічної стабілізації.** Послідовна антиінфляційна стратегія досягла значних успіхів у низці країн Латинської Америки, Центральної та Східної Європи, хоча у довготривалій перспективі не обов'язково сприяла економічному зростанню. Останньому також не сприяла стабілізація деяких макроекономічних показників, досягнута в Україні. До того ж, низка заходів стабілізаційної стратегії стала об'єктивною загрозою для приватних економічних суб'єктів країни. Спробу «шокової терапії» було здійснено за умов уже розкрученої інфляційної спіралі та значної інфляції витрат, тому вона мала суттєвий руйнівний вплив на сферу виробництва. Таким чином, **якщо послідовність економічної стратегії є відповідальною за економічну стабілізацію, зростання зумовлюється реальним наповненням цієї стратегії.**

У більшості нестабільних економік перший етап стабілізаційної стратегії розпочинався з жорстких засобів монетарного регулювання, хоча у країнах, де така стратегія була найефективнішою, не ці заходи відігравали визначальну роль. Монетарні обмеження там поєднувалися із регулюванням розподілу кредитних ресурсів, розвитком структур інвестування. У довготерміновому плані головним напрямом стабілізаційної стратегії має бути зміна технологічної та інституційної структури економічної системи з метою формування умов для її збалансованого відтворення.

З огляду на те, що промисловий потенціал нестабільних економік, як правило, потребує істотного вдосконалення, найбільша увага в стратегіях, які досягли успіху, приділялася промисловій політиці. Оскільки формування ефективної інституційної структури приватних економічних суб'єктів лише тривало, стратегії економічної стабілізації на перспективних напрямках передбачали розвиток державної власності з наступним поступовим зменшенням її ваги. Звертає на себе увагу активне сприяння розвитку широкої мережі коопераційних зв'язків між національними економічними суб'єктами, що особливо характерно для нових індустріальних країн, а також деяких перехідних економік. Така мережа істотно прискорила процес становлення інституційної системи розробки і реалізації стратегій приватних економічних суб'єктів, сприяла збільшенню стійкості економічної системи. Поширення набув пріоритет підвищення ефективності *використання* власності над зміною її *форми*.

З огляду на важливість модернізації промислової структури, стратегія стабілізації насамперед повинна зміцнювати фінансовий потенціал економіки. Проблема фінансування економічних перетворень в успішних країнах вирішувалася за рахунок комбінації державних, позичкових та внутрішніх приватних ресурсів. Руїнування фінансів підприємств внаслідок деформованої економічної стратегії у перехідних економіках призвело до надто повільної структурної перебудови і, як наслідок, тривалої інфляції, внутрішніх та зовнішніх дисбалансів. Через особливу важливість фінансової системи її лібералізація у більшості нестабільних економік, що досягли певних успіхів, проводилася поступово та після суттєвого зменшення макроекономічних диспропорцій. Досвід нестабільних економік засвідчив, що активна антиінфляційна політика може мати незначний гальмуючий вплив на економічний розвиток, якщо стратегія підприємств грошово-фінансової сфери узгоджена з напрямками і завданнями економічної стратегії держави (зокрема, шляхом збереження значної частини державної власності у банківському і фінансовому секторах економіки).

Дослідження показали, що досягнення однакових результатів у різних країнах можливе за допомогою відмінних стратегій. Так, у відбудові після Другої світової війни як етатистська, так і ліберальна стратегії мали високі результати, хоча перша досягла більшого успіху в збалансованому структурному розвитку, друга - у побудові системи економічної координації¹⁷². Серед перехідних економік як «шокова терапія», так і політика градуалізму при послідовному проведенні виявили свою здатність забезпечити фундамент для економічного зростання. У разі непослідовності будь-яка з них може спричиняти тривалу стагнацію.

Водночас в новітній економічній історії чимало прикладів, коли однакові заходи економічної політики мали протилежні результати. Зокрема, політика протекціонізму в Латинській Америці призвела до консервування неефективної виробничої структури, тоді як у «нових індустріальних країнах» сприяла розвитку сучасного виробничого потенціалу. Це ж стосується експансії державної власності. Зовнішньоторговельна лібералізація дозволила країнам Південно-Східної Азії активно включитися в міжнародний поділ праці, а у низці перехідних економік - створювала несприятливі умови для національних виробників. У «нових індустріальних країнах» та повоєнній Японії пільгове кредитування сприяло структурній перебудові економіки, натомість у постсоціалістичних країнах та Латинській Америці часто виявлялося чинником розкручування гіперінфляції та розвитку корупції і тінізації економіки. Широке залучення іноземних інвестицій стало однією з причин фінансової кризи у Латинській Америці. Проте в «нових індустріальних країнах» ці капіталовкладення використовувалися для побудови технологічної бази, а в Китаї - для розвитку національної промисловості.

¹⁷²Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С.20-39.

Специфічною рисою нестабільних економік є можливість використання на користь економічного зростання навіть тих чинників, що у стабільних розвинених економіках розглядаються як негативні. Це стосується інфляційного фінансування економічного зростання, стимулюючої та компенсаційної ролі державних інвестицій, цільового використання зовнішньої і внутрішньої заборгованостей, патерналістських і корпоративістських тенденцій. **Вихід за межі традиційного підходу до регулювання ринкової економіки, вдале використання елементів нестабільності були чинниками, сприятливими для економічної стабілізації у низці розглянутих країн з перехідною економікою.**

Таким чином, заходи державної економічної стратегії повинні відповідати насамперед поточному стану нестабільної економічної системи, враховуючи її успадковані складові та майбутні елементи, що тільки зароджуються. За таких умов ці заходи найкращим чином можуть бути включені до приватних економічних стратегій, база яких інертніша, ніж реформаційна стратегія державного рівня.

Різке зростання ступеня «відкритості» ринкових економічних систем характерне для 80-90-х рр. ХХ ст. З одного боку, це розширює доступність фінансових ресурсів, надає можливість здійснювати міжнародну спеціалізацію та поділ праці, полегшує рух технологій, організаційних інновацій тощо. З іншого - може спричиняти негативні потоки капіталів, посилювати нестабільність національної валюти та виступати чинником імпорту інфляції, а також істотно обмежує самостійність національної економічної політики. Отже, країни з нестабільною економікою постають перед проблемою раціонального поєднання стратегії внутрішньої стабілізації та дестабілізуючого впливу зовнішньоекономічних чинників.

Вивчений нами досвід показав, що надто швидке «відкриття» національних економік призводить до структурних шоків у низці галузей, які виявляються неспроможними до швидкої перебудови відповідно до вимог міжнародної конкуренції. Через спад виробництва у цих галузях підвищується потреба в імпорті. Таким чином, структурні зміни у таких економіках відбуваються практично некеровано та часто не відповідають стратегічним інтересам держави. Відтак **«відкриття» нестабільної економіки може бути успішним лише у поєднанні з відповідними промисловою та інституційною політиками, що повинні створити необхідну «критичну масу» ефективно діючих стійких приватних економічних суб'єктів.**

Значний потенціал нестабільності для малорозвинених країн міститься у міжнародному русі капіталів. Загроза неконтрольованого зростання спекулятивних операцій короткотермінових капіталів суттєво обмежує дієздатність державної економічної політики, ставить її в залежність як від глобальних економічних тенденцій, так і, що значно небезпечніше, від ймовірних суб'єктивних дій контрагентів у міжнародному просторі, або й спонтанної поведінки портфельних інвесторів та валютних спекулянтів. Відтак, як продемонстрував досвід, залучення позичкових капіталів та портфельних інвестицій має сенс, якщо у країні наявна розвинена структура приватних

економічних суб'єктів, здатних до ефективного використання отриманих коштів у стратегічних цілях. Як засвідчила практика Латинської Америки, прямі інвестиції, спрямовані насамперед на експортне виробництво, також можуть бути провідником нестабільності, оскільки різко збільшують залежність головних макроекономічних пропорцій та економічної політики від зовнішніх для даної економічної системи чинників.

Досвід нестабільних економік дозволяє зробити висновок про значний вплив структурних чинників на ефективність заходів економічної стратегії держави. **Розвиненість ринкової інфраструктури виявилася критичною для заходів щодо короткотермінової грошово-фінансової стабілізації, а стан інституційної структури - для довготривалої політики технологічної перебудови та зростання.**

Таким чином, попри значну різноманітність стратегій економічної стабілізації та зростання, застосованих у нестабільних економічних системах, вони мають спільні риси. Відповідно до проведеного аналізу, у тих країнах, де економічна стратегія держави виявила ефективність, вона характеризувалася цілісністю структури, вірним визначенням балансу між державною та приватними економічними стратегіями та їхнім узгодженням, чіткою послідовністю стратегічних заходів та їхнім наповненням згідно об'єктивних потреб економічних систем. Отже, один з головних висновків полягає в тому, що **спільною рисою ефективних економічних стратегій у нестабільних економічних системах є опора їх на чіткі інституційні структури реалізації економічної влади від мікро- до макрорівня.** Наявність таких структур, до яких входять інститути державної влади, координації інтересів на мікрорівні, зв'язку мікро- та макрорівня, механізми включення до міжнародних суспільних відносин, є визначальним чинником ефективності економічної стратегії. Інституційна база забезпечує розподіл стратегічних функцій між мікро- та макрорівнем і визначає оптимальний для даних умов «обсяг» економічної влади у суспільстві. Відтак від досконалості інституційної системи значною мірою залежить ефективність реалізації державної стратегії¹⁷³.

Досвід нестабільних економік продемонстрував надзвичайну важливість єдності гілок влади та державних інститутів, взаємної узгодженості та наступності їхньої політики. Включення різного роду ділових союзів до складу суб'єктів економічної політики держави дозволило здійснювати максимально ефективний та оперативний зв'язок між інститутами державної влади та суб'єктами приватних економічних стратегій, на які, власне, і спрямований вплив цих інститутів. Залучення підприємців до прийняття економічних рішень та вироблення державної економічної стратегії надає можливість реалізовувати найсприятливішу для розвитку національного виробництва та бізнесу економічну політику. За формулюванням А. Вебера, «держава повинна сприяти виправленню «провалів ринку», а приватний

¹⁷³Белінська Я. Інституції та економічний розвиток // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 2. - С. 45.

сектор та громадянське суспільство повинні бути спроможні сприяти вправленню «провалів політики»¹⁷⁴.

Якщо суспільство усвідомлює мотивацію владних рішень (тобто влада держави реалізується не заради влади - «над» певними суб'єктами, а «за» для) - досягнення визначених легітимних цілей), економічна політика держави виявляється прозорою та передбачуваною, відтак, може бути найкращим чином врахована у приватних економічних стратегіях, які базуються на раціональних очікуваннях суб'єктів їх формування, що загалом забезпечує стабільність системи, що трансформується¹⁷⁵. Наявність прозорих та легітимних стратегічних цілей, пріоритетів та завдань, інтегрованих у систему суспільних інтересів, створює підґрунтя для децентралізованого «громадського контролю» відповідності дій влади цій стратегії.

Встановлення партнерських відносин держави і бізнесу, прозорість економічної політики, значна увага, що приділялася розвитку людського капіталу і соціальної сфери, стали важливими чинниками стабілізації національних економік, концентрації інтересів різних рівнів на економічній стабільності й зростанні.

2.2.3. Економічна безпека як критерій ефективності економічної стратегії

Застосування сформульованого у першому розділі визначення економічної стратегії у термінах економічного відтворення дозволяє використати при оцінці ефективності економічної стратегії категоріальний апарат економічної безпеки.

Вважаючи об'єктом стратегії соціально-економічну систему в цілому, а суб'єктом - державу як виразника інтересів суспільства, *національну безпеку*, яка сьогодні розглядається як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталі розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам»¹⁷⁶, тобто як зменшення небезпеки руйнування суспільної системи під впливом екзогенних та ендогенних чинників, можна визнати фундаментальним критерієм ефективності державної стратегії. Оскільки матеріальною основою функціонування суспільства є продуктивні сили, національна безпека будь-якої держави у стратегічному плані спирається передусім на її економічний потенціал і набуває вигляду *економічної безпеки*.

Категорія «економічна безпека» порівняно недавно стала повноправним об'єктом дослідження економічної науки. Цей термін почав широко вико-

¹⁷⁴Вебер А. Проблемы альтернативной стратегии // Свободная мысль. - 2004. - № 11. - С. 113.

¹⁷⁵Олейник А. Общество неопределенности: институциональная перспектива // Ойкумена. - 2006. - № 4. - С. 43.

¹⁷⁶Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 39. - ст.351.

ристовуватися у працях вітчизняних економістів лише на початку 90-х рр. минулого століття. Між тим розвиток досліджень за цим напрямом відбувався досить бурхливо, свідченням чому є низка напрацьованих за час, що минув відтоді, фундаментальних праць російських¹⁷⁷ та українських¹⁷⁸ науковців. Специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів («загроза», «індикатор безпеки», «порогове значення» тощо), формування відповідного йому методологічного інструментарію аналізу засвідчили створення окремої підгалузі економічних досліджень - науки про економічну безпеку.

Як і будь-якій молодій галузі науки, науці про економічну безпеку поки що притаманний значний методологічний «різnobій». Автори згаданих вище праць, власне, поки що не дійшли згоди щодо засадничих категорій зазначеної науки, у тому числі й щодо її ключового визначення - поняття «економічна безпека». Внаслідок цього, одностайні у визначенні суспільних явищ, які є джерелами загроз економічній безпеці, вони розходяться у практичних рекомендаціях щодо пріоритетів політики забезпечення останньої.

Методологічно поняття «економічна безпека» виводиться дослідниками насамперед з поняття «національна безпека». Останнє має формалізоване визначення у прийнятому у червні 2003 р. Законі України «Про основи національної безпеки України», наведене на початку цього параграфу. Проте, з нашої точки зору, механічний перехід від термінології національної безпеки (яка належить політичній науці) до термінології економічної безпеки, якщо ми прагнемо розглядати останню як предмет економічної науки, є неприпустимим.

За останні десятиріччя ставлення до політики захисту національних інтересів, зокрема в економічній сфері, у країнах світу зазнало значної еволюції. Якщо в першій половині - середині ХХ ст. ця політика здійснювалася переважно за допомогою безпосередніх методів адміністративного впливу (протекціоністські дії у зовнішньоекономічній діяльності, адміністративне регулювання кредитного і валютного ринків, активне втручання в процеси ціноутворення тощо), наприкінці ХХ ст. - на початку ХХІ ст., у міру поширення ринкових методів господарювання, такі заходи або дедалі більше виявляють свою неефективність, або й змушені призупинятися з огляду на

¹⁷⁷Иполитов К. Х. Экономическая безопасность: стратегия возрождения России. - М., 1996; *Основы экономической безопасности* (государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. Е. А. Олейникова. - М.: Интел-Синтез, 1997; Богданов И. Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. - М.: ИСПИ РАН, 2001; *Экономическая и национальная безопасность* / Под ред. Е. А. Олейникова. - М.: Экзамен, 2004. та ін.

¹⁷⁸Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. - К.: Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України. - 1994; Шлемко В. Т., Бінко І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. - К.: НІСД, 1997; Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. прогнозування; Кер. проекту В. М. Геєць. - К.: Логос, 1999; Мунтян В. І. Економічна безпека України. - К.: Вид-во КВ, 1999; Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. - К., 2001; Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. - К.: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2001 та ін.

явні або неявні зобов'язання, прийняті країнами перед міжнародними організаціями. Відповідно виникла необхідність розширення трактування поняття економічної безпеки.

Наукове розуміння фрази «стан захищеності», на якій базується «офіційне» визначення безпеки, означає відсутність системоруйнуючих загроз, тобто тих із них, які не можуть бути органічно подолані в рамках механізмів, іманентних даній соціально-економічній системі. Крок назустріч такому розумінню зробили О. Гончаренко та Є. Лисицин, аналізуючи категоріальну систему національної безпеки. Вони запропонували визначати національну безпеку як *ступінь* захищеності національних інтересів, що дозволяє вказувати на певний *рівень* безпечності¹⁷⁹. А отже невід'ємною частиною дослідження у сфері економічної безпеки має стати насамперед оцінка дієздатності об'єктивних економічних механізмів, які є основою підтримання стійкості соціально-економічної системи та важелями реалізації індивідуальних, групових та національних інтересів. Це дасть змогу в дослідженні економічної безпеки перейти від інструментарію політичної до інструментарію економічної науки, а також встановити очевидний взаємозв'язок категорій «економічна стратегія» та «економічна безпека».

Зважаючи на те, що головним життєво важливим інтересом в економічній сфері (для суб'єкта будь-якого рівня - від особи - до держави) є відтворення свого існування, в центр визначення економічної безпеки слід, на нашу думку, поставити саме категорію економічного *відтворення*. Прибічниками зазначеного підходу в Україні є фахівці Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, які трактують економічну безпеку як «наявність в державі достатніх *можливостей* для забезпечення *репродукції* виробничого потенціалу в промисловості, сільському господарстві та в усіх сферах докладання соціально корисної праці... , а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави»¹⁸⁰. Г. Пастернак-Таранушенко ще у 1994 р. дав доволі співзвучне визначення, трактувавши економічну безпеку як «стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення, розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців»¹⁸¹. Б. Бузан¹⁸² розглядає економічну безпеку як такий стан економіки, коли економічне благополуччя учасників відповідних суспільних відносин, стабільність внутрішнього ринку даної країни хоча і залежить від дії зовнішніх чинників, проте негативний вплив останніх нейтралізується резервами господарюючого суб'єкта, що дозволяє зберегти його стабільність. Б. Губський, у свою чергу, зазначає, що «економічна безпека... визначає *спроможність* держави

¹⁷⁹Гончаренко О. М., Лисицин Є. М. Методологічні засади розробки нової редакції концепції національної безпеки України. - К.: НІСД, 2001. - С.6-7.

¹⁸⁰Проблеми економічної безпеки в Україні: Аналіт. доп. - К.: УЦЕПД, 1997.

¹⁸¹Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. -К.: Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України. - 1994. - С.23

¹⁸²Buzan B. People, states and Fear. Brighton. - 1983. - P. 13-14.

забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій»¹⁸³.

Такий підхід був запропонований в першій половині 90-х рр. ХХ ст. і російськими вченими. Зокрема, в одному з джерел економічна безпека визначається як «*здатність* економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях»¹⁸⁴. Академік РАН Л. Абалкін також визначає економічну безпеку як «сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, *здатність* до постійного оновлення і самовдосконалення»¹⁸⁵.

Подібним до наведених вище визначень економічної безпеки є й визначення, надане у категоріях теорії систем. На думку російського дослідника В. Тамбовцева, економічна безпека системи - «сукупність властивостей стану її виробничої, ... підсистеми, яка забезпечує можливість досягнення цілей усієї системи»¹⁸⁶. Системоутворююче значення економічної безпеки відзначає й О. Власюк. Це поняття трактується ним як «система, яка забезпечує стійкість економіки від негативних зовнішніх і внутрішніх дій і сприяє її поступальному розвитку»¹⁸⁷.

Російські дослідники В. Петров та С. Селіванов, хоча й не звертаються до термінології економічної безпеки, застосовують аналогічний підхід, визначаючи термін «стійкості держави». На їхню думку стійкими є організації, «спроможні ефективно мобілізувати свої ресурси на підтримання рівноваги або цілеспрямованого руху при виникненні зовнішніх та внутрішніх збурювальних дій»¹⁸⁸.

М. Єрмошенко слушно пропонує в рамках поняття «економічна безпека» розглядати *спроможність* держави самостійно виробляти та здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізувати власні національні інтереси тощо¹⁸⁹.

Таким чином, *економічна безпека*, з нашої точки зору, може бути визначена як *складна багатofакторна категорія, що характеризує здатність*

¹⁸³Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. - К., 2001. - С. 13.

¹⁸⁴Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопр. экономики. - 1994. - № 12. - С. 38.

¹⁸⁵Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопр. экономики. - 1994. - № 12. - С. 5.

¹⁸⁶Тамбовцев В. Объект экономической безопасности России // Вопр. экономики. - 1994. - № 12.

¹⁸⁷Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С.Власюк, Нац. Ін-т прообл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. - К.: 2008, - С. 36-37.

¹⁸⁸Петров В.К., Селиванов С.Г. Устойчивость государства. - М.: Экономика, 2005. - С. 230.

¹⁸⁹Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. - К.: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2001. - С. 26.

національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Принципова перевага застосування терміну «відтворення» у трактуванні економічної безпеки полягає в тому, що дозволяє перейти від поняття безпеки як *забезпечення* реалізації національних інтересів (тобто процесу, що керується ззовні) до поняття безпеки як *здатності* до відтворення як основного національного інтересу (тобто наявності іманентних внутрішніх механізмів виробництва, розподілу, обміну та споживання, які є стадіями суспільного відтворення), а також - від *протистояння* загрозам, які мають певною мірою зовнішній стосовно суб'єкта забезпечення безпеки характер, до *забезпечення сталості* розвитку, що визнає наявність органічних системі *внутрішніх* загроз. Саме в такому ракурсі економічна безпека характеризує дієздатність системи та може досліджуватися із якнайширшим застосуванням методів та інструментів економічної науки як провідний критерій економічної стратегії.

За такого трактування принципово видозмінюється й об'єкт забезпечення економічної безпеки. Тепер це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте в загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Значений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума (відтворення робочої сили), суб'єктів господарської діяльності (СГД) різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сторона відтворення держави як інституту - забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, що є інтегральним показником і виступає підґрунтям економічної безпеки країни, що «підсумовує» поняття економічної безпеки індивідуума, СГД і держави.

Запропонована методологія відкриває шлях до дослідження однієї з фундаментальних характеристик економічної стратегії держави - забезпечення узгодження індивідуальних, групових та національних інтересів.

Згідно методології стратегічного дослідження, рівні економічної безпеки індивідуума, СГД і держави неподільні, оскільки як здійснення індивідуальних відтворювальних процесів, так і їхнє перетворення на процес суспільного відтворення можливі лише за умови органічного поєднання робочої сили (індивідуума), засобів виробництва (СГД) та економіко-правового середовища (держави).

Дійсно, власне відтворення неодмінно вимагає від **індивідуума**, з метою отримання засобів, необхідних для існування, участі у певному господарському процесі або вступу у спеціальні інституційні відносини з державою - отримання засобів для існування від бюджетних організацій, систем

пенсійного та інших видів страхування (строго кажучи, існує також канал отримання індивідуумом засобів для існування шляхом їхнього трансферу від інших індивідуумів: у вигляді участі у роботі громадських організацій, отримання соціальної допомоги, аліментів, пожертвувань, підтримки з боку рідних та близьких тощо. Але, у підсумку, цей трансфер лише опосередковує перелічені вище основні канали отримання коштів). У результаті інтереси населення прямо залежать від економічної безпеки як СГД, так і держави. Опосередковано індивідуальна економічна безпека залежить від усього комплексу умов, що забезпечуються державою як в економічній, так і в інших сферах існування, а також від спроможності СГД забезпечити задоволення потреб населення в товарах і послугах.

У свою чергу, процес відтворення на **підприємстві** неможливий без залучення до нього робочої сили, відтворення якої, таким чином, стає необхідною умовою відтворення капіталу. Зважаючи на значну неоднорідність СГД, взаємодію під час відтворювальних процесів між підприємствами, що уособлюють виробничий, торговельний та фінансовий капітал, найважливішим чинником економічної безпеки на рівні СГД є дієвість відносин між підприємствами щодо забезпечення фінансовими ресурсами, сировиною, матеріалами і комплектуючими, виробничими та іншими послугами, а також збуту готової продукції, що забезпечують фінансову, технологічну й іншу стійкість цих СГД. Отже, в довготерміновій перспективі суб'єкти господарювання об'єктивно зацікавлені у зміцненні економічної безпеки своїх ділових партнерів. Підприємства, що завершують виробничий ланцюг і забезпечують збут кінцевої продукції, відповідно, здатні завершити свій відтворювальний процес лише за наявності платоспроможного попиту з боку населення, і їхня економічна безпека (а якщо слідувати за виробничим ланцюгом, і економічна безпека решти СГД) безпосередньо залежить від економічної безпеки населення. Реалізація продукції на експорт, так само як й інші вияви відкритості економіки, може частково зменшити взаємозалежність економічної безпеки суб'єктів різних рівнів, проте одночасно вводить зовнішній чинник економічної безпеки суб'єкта господарювання, який практично не підлягає регулюванню на національному рівні.

Взаємовідносини з державою впливають на відтворення капіталу СГД через необхідність дотримання певних, визначених державою, рамок вимог: сплати податків і зборів, підпорядкування заходам регуляторної політики тощо. Постаючи у ролі покупця на внутрішньому ринку, держава формує частину платоспроможного попиту, у зв'язку з чим її платоспроможність стає предметом зацікавленості виробників відповідного кінцевого продукту (у цьому ж контексті може йтися і про закупівлю державою фінансових ресурсів на позичковому або фондовому ринках). Слід визнати, що інші канали залежності СГД від економічної безпеки держави, які часом відіграють вирішальну роль, надто важкі для сприйняття «пересічного» підприємця, оскільки опосередковані складними макроекономічними закономірностями взаємозв'язку між державним бюджетом, грошовою пропозицією, динамікою позичкового процента, валютного курсу тощо.

Відтворення **держави** як інституту має підґрунтям передусім надходження від податків і зборів, оформлених у державному бюджеті. Стає цілком очевидною зацікавленість держави у довгостроковій економічній безпеці СГД і населення як платників податків (роль держави як виробника-власника підприємства методологічно може розглядатися як діяльність СГД). Брак зазначених надходжень (наприклад, внаслідок зниження рівня економічної безпеки платників податків) призводить до залучення позичкових ресурсів з внутрішніх та зовнішніх джерел, що, у свою чергу, в довгостроковій перспективі стає чинником посилення тиску на платників податків, зменшуючи їхню економічну безпеку.

Оскільки держава, за визначенням, несе відповідальність за підтримку основних макроекономічних параметрів економічної системи у стані, що забезпечує розширене суспільне відтворення, ця підтримка також входить до складу відтворювальних інтересів держави. Разом з тим, реальна величина і співвідношення цих параметрів мають визначатися за допомогою спеціального аналізу з урахуванням інтересів економічної безпеки всіх рівнів.

Головна **суперечність** інтересів економічної безпеки різних рівнів полягає у *змісті* відтворювальних процесів. Засадничий зміст відтворення на рівні індивідуума полягає у *споживанні*, на рівні СГД - це забезпечення процесу *виробництва*, а на рівні держави - *перерозподіл* ресурсів. Об'єднання різноманітних за змістом індивідуальних відтворювальних процесів відбувається на стадії *обміну*. На цій стадії:

- *індивідуум* пред'являє державі і СГД свою працю, отримує натомість заробітну плату; сплачує СГД кошти, отримує - товари і послуги; сплачує державі податки та збори, отримує - соціальні виплати та послуги;

- *суб'єкт господарювання* надає іншим СГД, населенню і державі свій продукт, отримуючи натомість його вартість; сплачує індивідууму заробітну плату - споживаючи його робочу силу; сплачує іншим СГД кошти - отримуючи сировину, матеріали та комплектуючі; сплачує державі податки та збори - отримуючи підтримку рамкових умов ведення бізнесу та інші регуляторні послуги;

- *держава* надає населенню і СГД суспільні послуги і соціальне забезпечення, отримуючи натомість податки та збори; сплачує населенню заробітну плату - споживаючи його робочу силу; сплачує СГД кошти - отримуючи необхідні для реалізації його прямих функцій товари та послуги.

Успішність процесу розподілу, який забезпечує узгодженість інтересів економічної безпеки всіх трьох рівнів і, власне, процес суспільного відтворення, залежать від *еквівалентності* цього обміну. Якщо симетричний обмін у рамках наведених пар не відбувається, одна із сторін починає потерпати від невідновлюваної втрати частки свого відтворювального ресурсу і змушена уживати односторонніх заходів щодо захисту власної економічної безпеки. Причому специфіка взаємовідносин держави з населенням і СГД припускає існування опосередкованої еквівалентності обміну. Наприклад, витрати держави на розвиток людського капіталу зменшують для підприємств вартість робочої сили. Те ж можна сказати і про державне фінансу-

вання науки, галузей інфраструктури тощо. І навпаки, політика держави стосовно заробітної плати, заохочення зростання зайнятості, децентралізації соціальних витрат може компенсувати частку безпосередніх витрат бюджету на соціальні потреби.

Збурення в еквівалентності обміну, в кінцевому підсумку, спричинюються трьома основними чинниками.

1. Проблема оцінки. Коректна оцінка пропонованого кожній із сторін товару (у широкому розумінні цього терміна) визначається існуванням ринкових механізмів такої оцінки, узгодження попиту і пропозиції, перетоку капіталів і вирівнювання норми прибутку. Практика перехідних економік, особливо - пострадянських країн, багата на приклади міжгалузевих цінових диспропорцій, монопольного встановлення цін, завищення (заниження) вартості національної грошової одиниці і позичкових ресурсів, заниження вартості праці тощо. Оцінка такого специфічного виду «послуги», як державна політика, також, у підсумку, повинна здійснюватися ринком, оскільки саме його реакція на державний вплив визначає, наскільки адекватним є (тобто яку споживчу цінність має) той або інший захід або комплекс заходів.

2. Готовність платити. Цей показник визначається передусім економічним становищем контрагентів, тобто їхньою здатністю виставити для обміну відповідний еквівалент. Явище неплатежів, включаючи заборгованість бюджету перед СГД і населенням, непропорційно низькі за світовими стандартами заробітна плата, або соціальні витрати держави, низький платоспроможний попит на кредитні ресурси з боку реального сектору економіки, вузькість внутрішнього ринку стають на заваді вирівнюванню розподілу ресурсів під час еквівалентного обміну. Фактично навіть несплата заробітної плати, іншим підприємствам або ж в бюджет, підгрунтям якої є виведення коштів у «тінь», також значною мірою пояснюється неготовністю СГД або населення сплачувати у повному обсязі товари та послуги, що надаються державою або іншими СГД.

3. Трансакційні витрати. Дефіцит ринкового середовища, яке дозволило б компенсувати неготовність контрагентів платити (наприклад, вирішити частину платіжних проблем шляхом застосування позичкових ресурсів), призводить до того, що витрати власне на здійснення акту обміну поглинають значну частку коштів контрагентів, причому, як правило, несиметрично. Так, труднощі мобілізації ліквідних ресурсів для сплати податку в умовах «грошового голоду» призводять до неадекватно високого податкового тягара для СГД; надмірно висока процентна ставка за довгостроковим кредитом викликає завищені очікування інвесторів з приводу віддачі від інвестицій; зарегульованість підприємницької діяльності створює умови для розвитку корупції і відволікання на такі цілі частки коштів підприємств тощо.

Все наведене вище дає підстави для важливого методологічного висновку стосовно **зони спільних економічних інтересів держави, СГД і населення**. Ця зона знаходить втілення в *стабільному економіко-правовому середовищі*, що покликане забезпечити еквівалентність обміну в національній економіці, визначає можливі форми та способи отримання ними доходів. Як

органи державної влади, так і підприємства й громадяни зацікавлені у збереженні стабільної правової системи, захисті декларованих законом прав; своєї фізичної безпеки; забезпеченні стабільності грошової одиниці, інших макроекономічних умов, які диктують *форму* їхнього власного індивідуального відтворення.

Таке економіко-правове середовище складається з:

- основних структурних складових економічної системи: грошової одиниці, валютного режиму, фінансової системи, фінансової системи, ринків товарів, капіталів, праці;
- нормативно-правової бази, яка регулює економічні процеси у країні;
- системи дієздатних державних інститутів, що забезпечують додержання положень цієї нормативно-правової бази;
- системи інститутів, що забезпечують функціонування ринків, які обслуговують потоки капіталу, товару, грошей та інформації (фінансові інститути, біржі, системи оптової і роздрібною торгівлі, сфера ділових послуг тощо);
- системи громадянських інститутів, що є підвалинами ринкової системи господарювання: поваги до закону, поваги до прав власності, ділової етики тощо.

Видається очевидним, що формування такого економіко-правового середовища здійснюється протягом вельми тривалого часу. Водночас в умовах його недостатньої сформованості деформації, що утворюються, неодмінно призводять до суттєвих порушень еквівалентності обміну, що, у свою чергу, призводить до неузгодженості інтересів і процесів забезпечення економічної безпеки індивідуумів, СГД і держави. Оскільки реалізація ринкових перетворень позначає поступове посилення індивідуальних мотивів у діяльності контрагентів, відбувається фрагментизація економічної системи, що негативно відбивається на суспільному відтворенні та економічній безпеці країни. Якщо якість середовища перевищує якість управління підприємствами, відбувається марнування національних ресурсів, проте утворюються стимули для імпорту капіталу з метою використання недовикористаних національних конкурентних переваг. І навпаки, якість управління, яка перевищує якість середовища, спонукає власників капіталів шукати напрямки їх вкладення в інших країнах, що призводить до вивезення капіталу з країни та втрати національних конкурентних переваг.

У разі, коли стратегія держави, яка здійснює ринкові перетворення, починає сприйматися як загроза економічній безпеці суб'єктів мікрорівня - підприємств і населення, втрачається зацікавленість останніх у забезпеченні стабільного економіко-правового середовища, а відтак взаємовідносини між державою, підприємствами і населенням втрачають спільний базис, і їхні стратегії входять в антагоністичну суперечність, що призводить до «тінізації», криміналізації та поширення корупції. Це створює загрозу для послідовності й прогресу ринкових трансформацій. Фактично виникає парадоксальна ситуація, коли поглиблення ринкових перетворень може вести до зменшення об'єктивної зацікавленості економічних суб'єктів у цьому поглибленні.

Зазначене вище дозволяє сформулювати *критерії стану економічної безпеки*, які мають описувати дотримання відтворювальних пропорцій, розвиненість механізмів, відповідальних за економічне відтворення, наявність умов для еквівалентного обміну в економічній системі. Відтак критеріями належного стану економічної безпеки країни є такі:

а) у матеріально-сировинній сфері:

- народне господарство повинно забезпечуватися достатніми для сталого розвитку обсягами сировинних ресурсів та інвестиційних товарів;

- потрібні достатні обсяги державних резервів і запасів стратегічно важливих видів продукції і товарів, у тому числі - товарів критичного імпорту;

- потрібен обсяг споживчих товарів, достатній для підтримання соціально прийнятних рівнів споживання населення;

б) у сфері господарського механізму:

- фінансово-бюджетна і грошово-кредитна системи повинні бути здатні забезпечувати стійкий розвиток національної економіки;

- повинні існувати умови для стабільного розвитку СГД, які діють відповідно до чинного законодавства і в рамках загального відтворювального процесу;

- необхідний випереджальний розвиток науково-технічного й інноваційного потенціалів для забезпечення стійкого економічного зростання;

- потрібна консолідованість економічних інтересів громадян, СГД, регіонів, держави у напрямі стійкого економічного розвитку;

- інститути державної влади повинні мати можливість здійснювати дієву політику щодо реалізації і захисту національних економічних інтересів;

- рівень життя населення і ступінь соціального розшарування мають уможливити поєднання стимулів економічного зростання із збереженням суспільної злагоди;

в) у сфері взаємодії із світовою економічною системою:

- повинно забезпечуватися ефективне включення національної економіки у світогосподарську систему, що поєднує у собі розвиток експортного потенціалу, задоволення потреб внутрішнього ринку, захист вітчизняних товаровиробників і розвиток їхньої міжнародної конкурентоспроможності;

- включення в міжнародні валютно-фінансові відносини має сприяти забезпеченню сталості грошово-фінансової системи;

- критичний імпорт стратегічних ресурсів повинен забезпечуватися достатнім обсягом валютних ресурсів і відбуватися на диверсифікованій основі.

Невід'ємною складовою визначення рівня економічної безпеки є встановлення певного набору індикаторів економічної безпеки і їхніх порогових значень. З нашої точки зору, **враховуючи трактування економічної безпеки як критерію ефективності економічної стратегії, ознакою порогового значення індикатора є момент втрати відповідним економічним процесом функцій, що відводяться йому у відтворювальній системі.** Наприклад, діапазон зміни валютного курсу має забезпечувати виконання ним функцій регулювання зовнішньоторговельного сальдо; величина позичко-

вого відсотка повинна бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші і переходу на ділянку попиту на «довгі гроші», а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів; величина і структура податкового навантаження повинні забезпечувати виконання податками стимулюючої і регулюючої функцій тощо. Динамічність порогових величин індикаторів економічної безпеки породжує значні труднощі для їхнього апріорного визначення.

Слід відзначити помітний прогрес, який відбувся у розумінні економічної безпеки у категоріях економічного відтворення на офіційному рівні. Так, порівняно з Концепцією національної безпеки 1997 р., Законом України «Про основи національної безпеки» перелік основних загроз національній безпеці в економічній сфері помітно розширено, до нього увійшли:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;

- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;

- зростання кредитних ризиків;

- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

- нерациональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;

- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

- «тінізація» національної економіки;

- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними¹⁹⁰.

Відтак і до **основних напрямків державної політики щодо забезпечення національної безпеки в економічній сфері увійшли:**

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;

- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;

- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;

- подолання «тінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення впливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;

- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;

- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;

- забезпечення продовольчої безпеки;

- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту - поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях¹⁹¹.

На жаль, через відсутність практичного інструментарію застосування критеріїв економічної безпеки в процесі оцінки та формування державної економічної політики практична реалізація сучасних підходів до трактування економічної безпеки відбувається украй повільно.

¹⁹⁰Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 39. - ст. 7.

¹⁹¹Там само. - ст. 8.